

HW 8C5Z N

WID-LC

PG

3948

. K6

V2x

W1D-2C

PG

3948

.K6

V 2x

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

~~Ч. 63~~ 43

Михайло Коцюбинський.

43

В ПУТАХ ШАЙТАНА

і иньші оповіданя.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

1899.

WID-LC

PG

3948

.K6

V.2x

✓

73*1

KOTSI-BYNS'KYI

=

" V PUTAKH "

5/26
9/6

В путах шайтана.

Нарис.

Еменé сиділа долі на распеченій землі свого подвіря. Сьогодні Байрам, сьвято, мати пішла у хату переспати спеку, а батько, старий хаджі Бекір-Мемет-оглу, як і всі правовірні, у друге вже подавсь до мечету.

Навколо тиша. Лиш од села, з високого стародавнього мінарету, долітають скрипучі, як немазане колесо, різкі згуки побожного поклику мули :

— Ла Алла... іль Алла-а... Магомет расуль Алла-а...

Емене поклала голову на долоні, уперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не з під ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плянтації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали немов зелені рядки величезної книги, розгорненої до читання, плями тютюну зеленіли на тлі сірого каменя, як здорові лишаї.

Ще нижче, по пісковатій лінії берега, серед тінистих садків, білили розкішні вілї „тяурів“ з рядками чорних струнких кипарисів.

М. Коцюбинський. В путах шайтана.

А далі було море.

Блакитне, сліпуче-блакитне як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і делікатними тонами зливаючись з далеким небосклоном, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить...

З правого боку горбатою тіню ліг в море Аю-даг і мов спраглий у спеку звір припав до води.

Еменé байдужно дивить ся на знайомий краєвид: їй нудно. Вона дівчина — „киз“ — і не для неї се невідоме, повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої Яйли, що он там, за батьківською хатою, за селом, грізно здіймає до гори кам'яні хребти, одділяючи Аллахів край од сторони невірних.

Ще в будень, коли Емене не покладаючи рук садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину, або порастєть ся коло набілу — вона не чуває нуди; але в сьвято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молить ся, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити.

Круг неї тиша і мертвота, як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашиє кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велитенської печи дух йде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад Яйли. Блідий широколистяний тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвіря, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржить ся небови: Алла-Алла!... Алла-Алла!...

Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка мелянхолійно кумкає... На темних лапатолистих фігах завзято, мов сотня тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте тихо, а проте нудно од тих одноманітних згуків.

Емене докучило врешті сидіти на гарячій землі. З лівними рухами одаліски вона потягнулась, розпростувала гнучке молоде тіло, звела ся і апатично обвела круг себе очима. Що їй робити, чим заповнити святну нуду? Випадково очи її зупинились на жабі. Велика, росчепірена, вона припала животом до теплої землі, підняла ожату голову і випускає з себе згук, раз жалібні, повні скарги й мельодії, то знов сердиті, буркотливі, немов в середині у неї, в її великому біластому череві щось клекотить.

Емене тихесенько, на вшпиньках почала закрадати ся до одинокої, як і вона ропухи. Але жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду, витягнувши задні ноги та піднявши зо дна стовп намулу.

Дівчина стала над ковбаню й дивилась, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й се видалось їй нудним.

Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна червоні шаравари і почала мити ноги. Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки, грало на рудих, свіжо пофарбованих босах, жовтому халаті і червоних шараварах, а підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані нігті на руках і ногах так і блищали до сонця, мов наведені політурою.

Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні оселі — вона

так і залякла, зігнута й зацікавлена. Те, що її зацікавило, було не що иньше, як трое осідланих коний під танком вілі, а коло них татарин, провідник, видимо чекав на когось. Та ось од білої стіни будинку одділились дві жіночі постаті, тонкі, високі мов молоді кипариси і підійшли до коний. Тут Емене не витримала, вискочила з води і без капців, мокрими ногами, перебігла подвірє, злягла на тин і цікаво виставила голову з-за дерева. Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара — красу кучук-койського парубоцтва, завзятого провідника, образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сьміє й очий звести на свій ідеал, як се й пристало порядній татарській „киз“. Але тихо! Ось жінки підходять до коний. Септар підставляє долоню, жінка кладе на неї ногу, злегка торкаєть ся до його плеча і мов мяч вискакує на коня... Тц... тц... тц... крутить головою Емене і чує, як гаряча хвиля крови бе їй до серця й голови.

Алла-Алла! думає Емене: ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеть ся на світі, ніж правовірним?...

Грішні думки путають ся в голові у дівчини. А нині Байрам, а нині сьвято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан і нашіптує неподобні думки, і хвилює дівочу кров... Він приковує очи її до того місця, де перед хвилею бачила вона милого й таке неподібне до власного житте, і вона не може одірвати їх, хоч уже нічого не бачить там, опріч спустілого місця перед танком вілі...

За кілька хвилин тупотіння кінських ніг по твердій дорозі збудило Емене з задуми. Дівчина стрепенулась, сквапно прискочила до

частоколу на другому кінці подвіря і припала лицем до шпари. Серце в грудях тріпалось, як риба в руці, а очі пожадливо захоплювали клаптик дороги, що виднівсь у шпарку. Але ще пусто на дорозі, нема нікого. Та ось задудніла земля і показалась кавалькада: попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з останньою їхав Септар.

Емене так і іла очима провідника. А він, круто упершись рукою в бік, випинав золотом шиті груди і зухвалим, хижим поглядом оглядав жінку в синьому... На його гладко-голеному, червоному й блискучому як стиглий помідор виду, що виглядав з-під круглої з золотим верхом шапочки, малювалась зарозумілість з одтінком призирства до жіноти, яка свідчила, що він добре розібрав смак провідницького життя, та що не одна московська „бариня его любила... денга давал“ і що він на ті „денга гулял“. Емене любовала ся його міцним, здоровим як огірок тілом, тісно затягненим в тонке сукно, його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сьміливости й лицарського духу. Він здавався їй ясним місяцем, що одбив ся в морі її серця та простяг блискучий шлях до щастя.

Враз при-фіртці калатнув розбитий звоник. Емене здригнулась, мов зловлена на гарячому вчинку і забувши на капці, прожогом кинулась у сіни. Звоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина. І справді — ледве Емене встигла сховати ся, як у двір увійшов її батько, старий хаджі Бекір в товаристві молодого різника Мустафи. З сям богобійним різником, що наскрізь пропах ся овечим лойом, старий хаджі вічно мав

справи, в яких будучність Емене грала не останню ролю.

Саме в той мент кавалькада виїхала на найвищий пункт дороги і ставна постать Септарова виразно вирисувалась на тлі блакитного неба. Хаджі Бекір глянув туди і його очи блиснули з-під чалми. Від підняв руку і погрозивши нею в спину провідникові, хрипливим голосом буркнув:

— Кебек!... (собака!)

І сплюнувши з огидженем у слід кавалькаді, він повів гостя на веранду, коливаючись на зігнутих, як у рахітика, татарських ногах та похитуючи головою, завитою в білу чалму. Та чалма, в купі з білою довгою бородою, надавала йому вигляд старозаконного патріярха.

Емене підгледіла ту сцену і почула в серці образу. „Кебек! за що кебек?“ думала вона: за те, що він не цураєть ся іяурів, з ними їсть, пє, говорить? Адже й іяури вірять в Аллаха“...

Незвикла до думок голова її якось не добре працювала, за те серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив призирства за свої вчинки. Вона, бідна невольниця, замкнена в тісних межах свого подвіря, в заіратованій, пильно стереженій від мужеського ока жіночій половині — все ж таки мала очи і дивилась туди, вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити иньшого, ніж їхне, татарське життя, не могла не рівняти того життя з власним. Вона, наприклад, бачила там жінку — істоту вільну, товариша — не рабню мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини весь сьвіт...

Вона бачила, як та „невірна“ жінка гойдала ся на човні, сьміяла ся, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні, або лазила по горах та лісах, заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка Аллаха не сьміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіне.. „Кєпек! кєпек!“ ображено думає Емене і чує в серці жаль до батька, і чогось зіхтає, і знов шайтан нашіптує їй грішні думки, каламутить спокій!

А з веранди, через заіратовані вікна, чутно скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі може сотний раз оповідає свою подорож до Мекки. Мати прокинулася, брязчать філіжанки, пахне кавою.

— І прийшли ми до Мекки, до Ель-Хораму тягне — скрипить хаджі Бекір... і запаладо мов серце великим вогнем радості...

І враз яскраво, мов перед очима, уявляється Емене картина, яку вона колись бачила з виноградника і яка її сильно вразила. Там, над морем, під злотистими від заходячого сонця кипарисами, танцюють „іаури“. Мов різнобарвні метелики пурхають дівчата по зеленому муріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак в попереk, стискають руки... зазирають в очі і крутять ся разом, як зірвані вітром квітки... Спів, сьміхи, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце і горять очі. Мов зачарована дивить ся вона в низ. Хяба гурії в раю веселять ся отак з праведними, шепче вона і не може відірвати очей від дивовижного видовиска, не може наситити ся ним... Чудовий образ принесла вона тоді під батькову стріху і той образ раз-у-раз оживає в її уяві, і мінить ся і грає барвами.

— І сподобив мене милосердний Аллах поклонитись Каабі і очистити гріхи свої, діткнувшись Есваду... скрипить хаджі Бекір і покректує в відповідь йому богобійний різник.

Та Емене не слухав.

Очи її, як і думка блукають десь по далекому, безкрайому морю.

А воно, невинне і чисте як дівчина, в сліпуче блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шиї, радісно осміхаєть ся до берега і пестить ся, і тулить ся до нього, немов кохаюча істота. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів: чорні потвори, мов виводок чортів, виплигують з глибини, перекидають ся в повітрі, стрімголов пірнають в море і знов виринають, щоб на ново розпочати веселі грища.

А ще далі, де лиш око сягає, незнать чи по воді чи по небі — легкою тінню просовуєть ся пароплав з довжезним позад себе хвостом диму — і розпливаєть ся в блакитній далині, і чезне, як привид, як мара... Море дихає; свіжий, солоний віддих його шелестить листвою, пестить обличчя, бадьорить груди.

— Емене! кель мунда!.. (йди сюди!) ростинаєть ся з подвіря пискливий голос матери.

Значить, гостя вже нема і можна вийти з хати.

Емене вийшла на поклик материн і мало не звалила з ніг двох европейок, що розмовляли з її матірю, очевидячки не розуміючи одно одного. Дівчата щось поясняли старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою та удавала, що дуже добре тямить, чого вони хотять. З бесіди проте нічого не виходило. Спочатку гості були збентежені, але по-

чивши, що їх стараня йдуть на марне, весело зареготались. Се осьмілило татарок. Емене, яка досї скоса поглядала на чужинок, підступилась ближче і почала оглядати їх з голови до ніг. Очи в неї розбігали ся; все її цікавило у тих незаних ії істотах. Спочатку вона з легка смикнула одну з дівчат за одежу, а далі зважила на руці важку косу і з захватом поцьмокуючи, промовила:

— Карош... карош урус...

Ті сьміялись і не боронились.

Цілком осьмілена, Емене просто накинула на гостей: вона гладила їм руки, лице й волосє, зазірала в очи, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожду дрібничку їх туалети. Поцьмокуючи та похитуючи головою, вона приязно й прудко белькотала щось незрозумілою їм мовою. Стара татарка теж не одставала од дочки і незабаром европейки опинились немов у неволі у диких; вони почали уже бояти ся коли не за цілість боків, то за одежу. Не випускаючи їх з рук, татарки наносили їм усяких ласощів: частували їх кислим молоком з брудної посудини, сьвіжим інжиром та смаженими на овечім лоу коржиками.

— Кушай урус... кушай! припрошували вони і заглядали їм у рот.

Коли гості відійшли, Емене ще довго дивилась у слід сьміливим жінкам, що самі, без провідника — мужчини, прийшли з над моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличя.

І знов Емене сама, і знов їй нудно. Вона шкає по подвірю, без ціли забігає в хату, шкєрєць шукає розваги або якого діла. Та діла

нема, а для розваги у татарської дівчини оден лиш ресурс: строї. На тому й скінчило ся. Емене розчесала й заплела дрібушками свої червоні як поломінь фарбовані коси, накинула на себе новий халат з дивними арабесками і підперезала ся косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетови, з-заду нижче стану. Потому вона начепила на шю своє багатство — рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинула маленький фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишало ся ще нарумянити лиця та звести до купи фарбою дуги брів. Коли вона була готова — то виглядала як індійський божок і була дуже задоволена з себе.

Та на подвірі, куди вона повагом вийшла, нікому було милувати ся красунею. Бідна дівчина зітхнула.

День уже гас. Бліде втомлене море лїниво хлюпало в берег. Кам'яні шпилі Яйли розжевіли на небі, синій морок ховав ся по розспадинах скель, а ліси по схилу гір чорніли, немов спалені.

Емене глянула до гори, на село. Притулене до горба, воно виглядало як величезний сцільник, поставлений сторч. Ряди небілених хат з пласкими земляними покрівлями, стояли оден над другим так, що покрівля одного дому служила подвірем для другого. Серед ліса кольонок, якими були підперті піддашя, чорніли двері й вікна, немов входи до печер, а разом все те нагадувало нори річних ластівок на крутому березі річки. По пласких покрівлях сиділа купками жінота та мов ріжнобарвні квітки закрашала святними строями сіре

голового села. Стара генуезка башта, облуплена й погрижена зубом часу, стоячи оддалік, грізно позирала з високости на татарське муравлисько, що ворушилось у її стіп.

Емене нагледіла врешті, кого їй треба.

— Фатьме-ее!.. вереснула вона тонким проймаючим голосом.

— Емене-ее!.. почула ся од села такаж писклива відповідь.

Емене жваво вхопила мідяний кухоль і подала ся до „чішме“ по воду.

Вона бігла в гору, поляпуючи капцями по каменистій дорозі — струнка і зручна, як молода кізочка — і чула передсмак усіх дрібних спліток дрібязного життя татарської жінки, з якими чекала на неї біля „чішме“ подруга. Однак на шосе вона мусіла зупинитись: знайома їй кавалькада чвалом проскочила повз неї: попереду жінки, а за ними красун — Септар, рівний як кілок, з випнутими золотими грудьми, з нахабним, певним у собі поглядом.

Кавалькада давно вже промчалась, а Емене усе стояла на місці та дивилась у слід їй, немов чекала — чи не вернеть ся її щастє, що зникає з перед очий та чи не візьме її з собою у ширший, вільнійший сьвіт, ніж заготована жіноча половина в батьковій оселі? „Кяпек! пригадалось їй згїрдне батькове слово й повна ненависти постать хаджі.

Серце в неї упало, сльози закрутились в очах...

*

*

*

В селі темно і тихо. Крамниці й ятки замкнені, провідники розсїдлали свої коні, всякі продавці „ямурта“ (яєць), винограду, чадр

і иньшого одклали свої справи на будень, взагалі весь той рух, що чигає на повні кешені гяурів — зупинило съвято. Муезін в останнє проскрипів з мінарету „ла Алла“... і правовірні спочивають. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку, немов незримий велит видихає з себе денну спеку та зорі тремтять в нічній прохолоді, ховаючись одна по одній за чорні як хмари шпилі Яйли.

У стіп генуезької башти блимає сьвітло. Там, у закопченій димом росколині, як в ду-плі великої деревини, варить ся на розжарених вуглях кава. Круг вогню, підобгавши східним звичаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих завоях і прості мусульмани у фезах. Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить попліч з миршавим турком у білому халаті та зеленій чалмі. То софта з самого Стамбулу і його мудрих та съвятих річий зібрали ся послухати правовірні.

Усі мовчать, усі поважні.

Навіть красун — Септар, що примостив ся оддалік, склавши свої сильні, з духом кінського гною руки на батіг, якось не так гордо випинає золотом шиті груди, з меньшим зухвальством позирає навколо.

Вогонь білками грає на червоних фезах, осяває смаглі обличя. Мідяний імбрік сичить на вогні, далеке море ритмічно бухає...

Та ось кава запарувала у малих філіжанках в руках гостей — і софта почав.

Він говорив тихо, скрипучим монотонним голосом, квітисто і довго. Він почав від Адама. Яскравими фарбами малював він колишню славу й велич татарського племені, його бої з невірними, в яких стяг Магометів обійшов мало

не пів світа. Він звеличав пишність й мудрість великих ханів, розчулив ся на згадку побожності правовірних й відкрив серце Аллаха, у щерть повне радістю й задоволенем з вірних слуг пророка Магомета. Як місяць серед зірок, як орел серед птахів — такими були мусульмани серед иньших народів. Він прикликав у свідки одвічні гори, що в своїй непорушности бачили колишню славу великого народу, здавав ся на башту, під котрою сидів: вона пам'ятає ті часи, коли по стінах її спливала кров г'яурів, а на шпилі сияв півмісяць...

Майстерно й поетично оповідав він усім відомі й усім дорогі легенди люду, викликав із могил тіни св'ятих і героїв, що поклали голови за віру й на славу Аллаха й Магомета. Тексти й пророцтва з корана переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минувшість. В чорних софтиних очах горів вогонь, а бліде лице ставало ще блідшим. Правовірні слухали, скупивши увагу та в такт гойдаючись на підобганих ногах.

А софта вів далі.

Він пригадав усі кривди, які заподіяли г'яури правовірним. Вона знищили їх царство, зруйнували їхні оселі, їхне добро, цвітущий як квітка край обернули в пустиню. Де ті людські селитьби, де той нарід, що мов працьовита комашня оселяв колись родючу землю? Його нема, його прогнав з власної землі ворог. Погляньте, гукав він обводючи навколо рукою: руїна, все пожерли невірні... Вони залляли берег моря, загарбали кращі землі, одтіснили рештки татар в гори, на камінь. Пядь за пядю, ступінь за ступінем — переходять татарські землі

до рук невірним і скоро не буде місця тут для сьвятого мечету, не буде де славити Аллаха й Магомета... Та й чи буде кому? Старі звичай ламають ся, пропала чесність, простота, щезав страх божий... нечестиві заразили гріховними болячками правовірних... роспушта... „ракія *)... крадіжка навіть... Алла — Алла! ти бачиш!

І блідий миршавий турок зняв руки до місяця, що саме вирнув з моря і облив усе синим сьвітлом. В урочистій тиші чулось лиш бухане моря та срібне мелодійне цьвіринькане південного цьвіркуна. В далеких гаях тоненьким голоском плакала сплюшка: сплю-ю... сплю-ю... Чорні гори стояли мов привиди й дивили ся на золотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінив ся золотою лускою.

Софта зітхнув. В зітханю тому почув ся ревний жаль за могутним колись краєм, убоління над занепадом одновірного народу.

Але ще не все пропало. Ще милосердний Господь заховав для правовірних землі, де іяур не має сили й не знущаєть ся над вірними. Над тою щасливою країною простяг свою потужну руку справедливий і мудрий султан і як мати дітий, захищає підданих. Туди, серед одновірних і співплеменних визволяти ся від гріхів, ратувати свою душу!.. Годі чекати на смертний час у сьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного, чужого люду. Правовірні! Старий і малий, багатий і бідний, слабий і дужий — отруєть з ніг своїх порох нещасної землі; вступіть у сліди богобійних предків ваших, зби-

---

*) Горілка.

райте своє добро, своїх жінок і дітей й виселяйте ся звідси під можливу правдицю правовірного монарха, ближче до сьвятих мечетий, до посьвяченої стопами пророка землі... І хай западець ся ся загарбана іяурами земля, хай справедливий Господь пошле з неба вогонь, спалить її і розвіє попіл по безкрайому морю! Ла Алла іль Алла — Магомет расуль Алла!

І софта зняв руки й простяг над землею, немов прикликав на неї гнів грізного Аллаха.

У хаджі Бекіра горіла душа. Він дививсь на софту блискучими очима, він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі, сяли перед ним мусульманські реліквії.

Настала тиша. Жар під баштою попелїв і повний місяць з високости поглядав на зібране.

Правовірні однак сиділи зі спущеними очима і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих лицах.

— Ба, думали вони собі: іяур, іяур... А з кого ж ми живемо, як не з іяура?..

І пригадались їм всі нечисленні способи заробітків та баришів, які давали їм іяури. Пригадались усі ті „ямурта“, виноград, молоко, підводи, провідники, комірне і т. и., всякого роду „бакшіш“, усі ті багаті жнива, що збирає з іяурів не сіючи й не орючи татарин. Куди їм виселятись? по що? питали вони себе і їх брала хіть в живі очи розсьміяти ся мудрому, та несьвідомому станові річий софті.

Однак вони мовчали.

Мовчанка врешті ставала прикрою, усім було ніяково — та визволив Септар. Він приступив ближче, спер ся своїми здоровенними ручищами на батіг й промовив до софти.

— Ти кажеш, чоловіче мудрий: виселяйте ся з відси... А скажи нам, чого се від вас, з Туреччини, тіснить ся до нас така сила обдертого робучого народу та відіймає від нас зарібки?... Чого вони йдуть сюди, коли там добре? А ти нас кличеш туди... Гляди, чи стежкою правди слова твої ходять?... Ти кажеш — іяур, невірний, а у нас — багатий іяур більш важить, ніж двое праведних... Іяур живе і нам дає жити. У нас так: на Яйлу ходив — гроші заробив; по морю поплив — гроші заробив; іяура возив — знов гроші взяв... От і нині я маю п'ятнайцять карбованців — і Септар брязнув в кишені монетою — а що ти нам даси в Туреччині, де нема іяурів?..

І випнувши свої гаптовані золотом груди — він з нахабністю видивив ся на збентеженого софту, чекаючи на відповідь. Правовірні аж цмокнули. Правда, суца правда! Він як вийняв їм з уст ті слова, які вони могли-б сказати в відповідь софті.

Тільки хаджі Бекірове серце спазнуло гнівом праведним і мечучи блискавки з очий, він grimнув на Септара:

— Мовчи ти поганій наймите іяурів!

Та Септар не змовчав.

— Ей, старий, я знаю, тебе заздроці хаяють на мої зарібки, яких ти через власну запеклість не маєш...

Ах, се була правда, глибоко, старанно затаєна правда, — і хаджі не витримав. Забува-

ючи на свою повагу й гідність хаджі — він схопив ся з місця і все своє обурення виплюнув в лице Септарові:

— Кєпек! асма кєпек!.. (псе! скажений псе!) Очи в провідника налялись кровю і вилізли на верх, як у барана. Здавалось — діло скінчить ся погано, але Септар перемиг себе.

Ей старий, пильнуй свої бороди, коли присьвятив її — погрозив він хаджі і круто обернувшись, відійшов, насвистуючи до танцю.

Софта отетерів. Чорні очи його стали круглими й великими, в них малював ся жах. Він чекав, що зараз розступить ся земля й поглине зухвалого Септара, або грішник знайде собі могилу під руїнами башти, на каміню розібраної обуреним народом. Але все було по давньому: земля не розступалась, башта стояла на місці і навіть правовірні сиділи спокійно, немов нічого не стало ся, немов вони цілком поділяли Септарові погляди. Ба навіть за хвилину почали розходитись, вимовляючись тим, що вже пізно, а завтра чекають на них справи...

Збентеженим, здивованим поглядом водив софта навколо себе — в голові його немов щось сьвітало:

— Пута шайтана... пута шайтана... шепотів він зсінілими устами, звернувши бліде обличчя до обуреного хаджі Бекіра.

Але той в безсильній злості лишень плював та сипав проклони...

Останніми покинули башту хаджі Бекір та софта.

Мов привиди ті сунулись вони по залитій місяцем вулиці, волочучи за собою довгі й го-

ловаті тіни. Сумні і розчаровані — виливали старі один одному свої жалі --- і немов спочуваючи їм, зітхало оддалік море та тоненьким голоском плакала в гаях сплюшка...

Чернигів, 1899.

НА ВІРУ.

I.

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишивсь один.

В корчмі було мирно, як що неділі. В дверях раз-у-раз з-являлись постаті чоловіків у довгих свитах та високих шапках, парубків в коротких чугайнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові „гавтики“, маяли розкішними кінцями квічастих хусток та побрязкували разками коралів. Йшли пити до корчми, йшли і по горілку, ховаючи пляшки в рукав, або за пазуху. Шлянкар й не вилазив з свого заґратованого дерев'яними ґратками „ванькірчика“. Він усе точив з барильця та подавав половинчики, кватирки,

пів-ока, ока. Піт великими краплями котив ся на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостий хитримимі сірими очима.

В корчмі було душно і висіла імла. По під стіною, за столом, сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавійшими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою і приязно осьміхала ся на всі боки. Де-які чоловіки смоктали люльки, і дим здіймав ся до гори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадив чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні? Ігучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі згуки скрипки та цимбалів долітали до корчми з-за стіни, де хлопці наймали музики дівчатам і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою і нічого не чув. Він дивив ся на стовп соняшного проміння, що, продершись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Соняшне проміння пригадало йому один щасливий день в його життю. Се було торік, в такий самий веселий майвовий день. Він стояв у садку під яблуною, вкритою білим цвітом і говорив з любою дівчиною. Вона осьміхалась до його, казала, що любить його... „піду за тебе, присилай старостів...“ З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли

свѣт зразу покращав: і сонце веселїйше за-
сало, і пахощі з садків покотились хвилями,
і ознина нічогенько показує на сей рік, і су-
сїда Іван справді добрячий чоловік, от-так,
хрін його знає, за що й посварили ся... Щастя
не зміщувалось у серці, щастя розривало груди!
Та чи довго-ж тїшив ся він тим щастєм? От,
прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало
щастя!... Така вже його доля... шербата, мов-
ляв, Кажуть — діти щасливі; дитина не знає
бїди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його
пам'ять в час дитинства — усе не вбачає він
себе щасливим. Вже на сьомому році почав
він помагати батькові в господарстві. Далеко
ще до свѣта, а вже батько будить вставати,
худобу пасти, чи в поле йти орати, за пого-
нича. Господи, як не хочеть ся лишати нагрї-
того місця, як тяжко розлучатись з солодким
ранїшнім сном! Та сурове батькове слово мов
водою холодною обїлле і прожене сон...
А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ,
у негоду, в осїнній холод, змокне було, що
й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде
десь під кущем, та кланцає зубами з холоду,
та морить ся голодом, бо що то за їжа — хлїб
з цибулею! А мало його побили й батько
й мати, вернувши ся з корчми п'яні, або роз-
ятрені гїрким бїдуваннем? Та що про те зга-
дувати! Найгїрш зробили, що померли, ли-
шивши його на девятому році сиротою... Від-
дали його до пана в економїю товар пасти. Що
вже тоді назнущали ся з його до схочу, що
наштотхали ся! Правда — не довго пас він
худобу: на зиму звелїв пан узяти хлопця до
двора, в поміч льокайові. Було — забагнуть
ся панам погожої води — льокай і посилав його до

криниці. Тягне він здорову, важку бадю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої на-туги... Руки й ноги тремтять, духу з грудий не можда добути... А слухати треба, бо льокай як раз нагодує „товчениками“! І кожне мало право наляяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужичиня... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчив ся, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді — де те мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнавш того щастя дитиною, не зазнавш його й вирісши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, морити ся голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечери, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі — ото мужицька доля. А в голові — як завязано, по ночі; нічого мужик не знає, не відає, що дієть ся на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце — хоч беть ся в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветь ся до кращого життя, живе надією!...

Раз — він вже парубкував тоді — йому здало ся, що він розв'язав оту житьову за-гадку. От, як би мати вірну дружину, тиху, сумирну, що-б перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запекло ся, що труть чоловіка; що-б вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця не важка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його

безталанне. Одружить ся він, возьме жінку по думці, і горе на віки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина сьпівала якусь пісню. Йому сподобав ся голос дівчини, і він подумав, що добре було-б слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорили ся. Вона розказала йому, що називаєть ся Настею, що сидить далеко від його на другому кутку з своєю старою матір'ю Явдохою. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли зпід довгих вій та широких, як покоси, русявих брів. І личко було гарне --- трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сьміялись лише очі та уста: підіймуть ся до гори куточки червоних уст — і коло них набіжать дві коротенькі зморщкі. Обличчє зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотним як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя — там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю, він поносить та поскладає в полукипки її снопи. Копають в пана буряки — він своїми буряками досипає її мірниці. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частійше постерегає він, що в серці його ворухить ся кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту. І він не пручав ся від того нового чуття, він залюбки, охоче віддавав ся йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину

свою і через те починав жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів...

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухав, що говорять другі і всьміхаєть ся очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і мов крильцями розмає тугу. Тиха як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до їх хати. Ходили й другі парубки. Межи ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не ристисало ся Гнатове серце, нераз зсували ся тонкі брови, коли безжурний Петро гнув всілякі жарти, вигадки, весело, по дитячи сьміявсь. Настя охоче слухала жартів говіркового Петра і часом навіть забувала на Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похонить ся бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнійшим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до його під яблуню, — і він знов лине щасливою думкою в будуччину. Настя, здаєть ся, любила його, але якось не важилаь ся сказати йому рішуче слово. Що було не спитав він: „Підеш за мене? присилати етаростів?“ — вона в'одно: „а я знаю... я тебе й так люблю...“ Вже й подруга Настина — весела чорна Олександра, сьміючись, каже: „отсе, Господи! нявчить, наче кіцька замліла! Та ти кажи, чи підеш за його, чи не підеш, а то водить парубка, ні собі, ні людям!...“ Аж ось одного майового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблунею: „піду за тебе, присилай ста-

ростів!“ Він не тямив ся з радощів., Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре памятає він, як колотилось його серце, коли старости взяли ся за клямку і відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою й бажала дочці та Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що в середині в його щось обірвалось, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путали ся питання: „як? що? завіщо?“ Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд про що, мабуть потішали його, далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснив ся важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що се таке стало ся, що вона робить з ним. Він схопив ся й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорвіли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на яку Настя завжди виходила. Та двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував ту-ж пісню, що раз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима-ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув засув, засовгали по с'нях босі ноги. Серце тоді переставало битись і спинивши дух у грудях, Гнат

весь обертався в увагу... Але сїнешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя та хотїв стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув в шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очи пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кожний згук в' нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двери невідчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, ряму. Він головою висадив би вікно та влїз би у хату, що-б хоч на хвилинку побачити Настю.. Часом, серед такої гарячки, вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив в нїм; „на віщо?... кінець! Дійшов до краю!“ Але за хвилинку надїя побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить — сон, мара, — обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав, чекав... Повний місяць освїчував блїде обличчє з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очи та розкуйовджене волосє. Як би хто глянув на його в ту пору, то певно подумав би, що то ушпир прийшов з того свїта і от-от счезне, лише засьпівають треті півні...

Вже над свїтом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свїже повітря виповнилось чудовою гармонїєю пташиного співу, Гнат, коливаючись мов п'яний, поплентався до дому.

В полудне прийшла до Гната його тїтка Мотря. Вона вже все знала. Їй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту вороженьки лихїї, бодай їм долі не було. Данне якесь дали парубкові, зчарували, а тепер знущайуть ся! А все той циган — Олександра.

Як узяла вговорювати Настю, як взяла вмовляти : „а він, сестрице, нероба, а він ледащо : змалечку служив у дворі за льокая, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, сестрице, бо він не зугарен господарювати. До того ще сумовитий, не веселий. Ні поради, ні розваги. От Петро — богатир — хазяйська дитина, не тинявсь по наймах... Ще до того веселий, моторний і з лица гарний, хоч води напий ся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде до хати — то й хату звеселить.“ А старе лубе Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже : „хто перший пришло старостів, за того й піду.“ А Олександра й переказала Петрови, що-б поспішав ся, коли хоче дівчину взяти... Про те Гнат не такий дурний, що-б журитись за Настею. Сього цвіту по всьому світу! Є! Він візьме ще кращу та багаччу!...

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. То він — Гнат — нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просьвітку! Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пішло старостів до Олександри. На злість Насті посватаєть ся.

Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалуєш, Насте, та пізно! Годі каятись по смерті! І він заслав старостів до Олександри. Олександра подавала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба ратуватись, що-б не пропасти з туги, що весь його рату-

нок в праці. Йому легше ставало, коли він працював. За роботою — він менш бував у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуть ся, мов німі. Нетерплячка брала палку Олександрю. Що се справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, що-б тільки годити, а він і головою не кивне, і словом не обізветь ся, аж хата пустою дише! Ні, годі! Вже в неї накипіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от-от не розліталась на черепа, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку зпід лоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай все іде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнула недоглядом, хліб був глевкий, а на господарню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задріпана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накипала ненависть до нелюбої жінки, нехить до своєї хати. І на віщо він оженив ся! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І отсе те мальоване щастя, що мало скрасити його вбоге життя, яке пестив він у мріях парубочих?.. Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято у москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хотів утекти: йому було ніяково, соромно навіть. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя,

про свою недолю, дорікати їй, на що вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як се стало ся. Так десь воно мало бути. Адже і їй жаль, що вони розлучились: вона не бідила-б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в йому спомини давнього щастя, розжеврила вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою удовою. Відтоді в неділю чи в сьвято, чи так видалась вільна година — Гнат счезав з хати, а куми-жалібниці, жалкуючи за Олександрою, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат втікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, і ціле його безталаннє стає йому перед очі...

З другої сьвітлиці почув ся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну і глянув у відкилені до сьвітлиці двері. Груба Берчиха гойдала дитину в колиці і плела панчошу. Розпатлана, в зайлозеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатови його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидження. Достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Так йому вже остогидло, так остогидло, хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак

рішуче стукнув по столі; чарка покотилась, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітре дихало чудовими пахощами. В останньому проміні сонця грала дрібненька мушва і мов сітка мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сьміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому як дзеркало ставку і купалась в хвилях рожевого сьвітла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. В вуличці було темно та вогко. Високі, кріслаті верби зеленою банькою нависли над вуличкою. Від криниці, ровом, дзюрів струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, що-б вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком, і як вона тепер бідує, немаючи де голови прихилити на старости літ... Смерклось. Гнат побачив сьвітло в своїй хаті і подав ся до воріт.

II.

Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що се за життя?! краще-б вона сивим волосом сьвітила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її, ма-

буть тим, що вона сама липла до них, але може-б і посватав який людяний! А то є чоловік — і нема чоловіка. Анї заговорить любо, анї присунеть ся близько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще та гадина люта, розлучниця ота, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налігачи... Ні, годі терпіти! Терпцю не став! Вона кине чоловікови у вічі слово правди, а тоді — про неї, — нехай або вб'є її, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, що-б замітати й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежою. Довга тїнь від її високої, сухої як дошка постаті, літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександри не збіліло; зпід високих, веселкою, брів світились гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздри довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна — палка, гнівна, енергічна...

Гнат увійшов у хату.

Олександра з призи́рством, наче зачіпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздяг ся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

-- Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в руках, насипала холодної страви й поставила пе-

М. Коцюбинський. В путях шайтана.

3

ред Гнатом так енергічно, що він аж глянув на неї зпід лоба. Гнат постеріг, що сорочка на ній була чорна, заялозена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

— Задубіла, промовив він крізь зуби, відсуваючи миску.

Олександра скочила мов опечена й блиснула на Гната очима.

— Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає!... Де се видано? Що се за чоловік? До хати його й псами не заженеш! Прийде неділя — він не сидить в дома, а вештаєть ся десь по шинках з любовницею... а ти сиди, туманій, та чекай його з вечерою! Ні, не дїждеж сього!... Годі!...

— Цить, Берчихо!...

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

— Ба не буду мовчати! Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого! Йому не вгодиш: переступи — зле; не доступи — зле; все бісом дивить ся! Вона не чула ще від нього приятного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігати ме по чужих молодцях, а він буде любити ся з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли

разом до мари, може-б їй розвидніло ся тоді хоч трохи!...

— Мовчя, бо битиму! Гнат крикнув і шибка задреньчала в вікні. Він вийшов зза стола. О, се вже чорт його зна', що таке! Се вже баба не аби як зноровила ся! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона негодна страви зварити, хліба спекти! Хиба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хиба він не бачить, що вона їздить ся з парубками мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважить ся сказати хоч слово, тоді знати ме, по чому в Тростянці гребінці! Ох, бити ме-ж він її, бити ме, як жиди гамана!

— Ба брешеш, ба не вдариш, побила-б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувся рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосє хвилию впало на плечі. Мягке, тепле волосє роздратовало Гната. Він узяв пасмо волося, замотав його на руку і сїпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлючи себе, кинув ся він на Олександру. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворухилась і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючим сьвітлі карасинової лампочки. Гнат кинув Олександру на землю, змісив її ногами. Вона зірвала ся з долівки і розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

— Геть з моєї хати! ревує Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима і важко дихав.

— Геть, що-б духу твого не було тут!...

Гнат метнувся до жінчиної скрині. Він захопив її за вухо, що-б викинути за Олександрю. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко, і віко відскочило, аж залізна клямка забрязчала. В роз'ятреню, не тямлючи себе, почав він викидати жінчине добро у відчинені до сїний двері. З свистом летів сувій полотна і через всю хату стелив ся білою стежкою. Червона манїйова спідниця, блиснувши до сьвітла гарячою барвою, лягла коло ослона. Летіли, мов змиї, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро-скоро покотив ся по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сїни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосє. Гнат кидав шматте, одежу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полумя лампочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного сьвітла тїни на стїнах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександри не було. Він плюнув з пересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продер ся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого сьвітла. Те біле, трохи блакїтне сьвітло тихо лилось з гори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сьайві. Гнат подав

ся до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата до гори стріхою — друга у низ; одно дерево до гори віттям, — друге у низ. Два місяці неначе осьміхають ся один до одного. Зорі тихо тремтять в горі і долі... А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широколітні липи, кріслаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіни... Тихо. І земля, і вода і повітря — все поснуло. Однак та нічна тиша повна всякими згуками: Разно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягаєть ся в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в його було погано. Він інстинктивно чув, що счинив не добре діло, та думка не ставила сього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександрі й промайнула думка про згоду, але набігла друга думка і мов дужча хвиля розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею, він не може жити з нелюбою! Нехай роблять з ним що хотять, нехай його судять, як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла йому життя, розлучивши з милою, вона труїла його цілий рік непокірливою вдачою,

неохайністю, лінощами... Відколи він оженився — і в господарстві йому не ведеться. Спробував на коні, підгодував — думка продати та заробити — як раз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за тим разом ще більше. Купив двох кабанців, — доглядав, годував їх — такі ситі були. Та що? Зраня не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля — таки добрий назимок був. Се було зимою. На дворі була страшна хуртовина. Вітер вив, мов дикий звір і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх до гори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачий вітер бив у лице, снігом заліплював очі, та, здавалось, хотів підходити до гори, що-б потому кинути в холодний сніг. Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов весь двір, заглядав по всіх кутках — теляти нема. Гната взяла тривога. А ну-ж де замерзне, дурне, під тином? Він відперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стругали у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався від вітру, що-б перевести дух. Гнат обійшов село — теляти не було. Змучений, впрілий, вернув ся він до дому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налігачем на шиї... Ах, він уявляє собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межі голим, цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягнувши морду, жалібно му-

кає проти вітру. За ярка, повного снігу, дивлять ся на нього блискучими мов жарина очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг в ярку до гори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярк. Теля жалібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрібаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його впоперек і розпоров йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок мяса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби...

Гнатови аж мороз пішов поза спину. А і справді стало холодійше в повітрі. Над ставком зняв ся білий туман та мов серпанком оповив краєвид. Пахло вохкістю. Гнат встав і пішов до дому. З вікон лилось сьвітло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадавсь, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хропучи носом. Гнат погасив сьвітло і ліг спати.

Сонце вже зійшло; скісне проміння його, прoderшись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печи і сів на лавку, протираючи очи. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав вчорайший вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинув ся, голосно заторохтіла грубим голосом. Але-ж він і спить!

Вона думала, що він вже не встане! Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає. Саме тоді, як зняла ся межи ними колотнеча, вона стояла на подвірі і все чула. Або-ж не варт бити? Там-то, матінко, нечупара, там-то ледащо! Всі молодичі дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить! А як не вернеть ся, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Клим свою Варвару! Повіялась, а по суда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусіла всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне. Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав в хаті, неначе там хто лаявсь.

Гнат слухав, чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою, хотілось зостатись на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подавсь на подвіре лагодити пліт. Незабарома на перелаазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою колючою бородою. Гнат впізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

— Здоров, синку! Що там скоїло ся вчора межи вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

— Та що скоїло ся... от, тату, дали міні жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму...

— Ова! не вихоплюй ся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертати ся. Чому-ж се так?

— Бо вона міні не до вподоби... вона міні гідка!

— А ти-ж чом, синку, не розпитав стежки у свого серця, та заблукав до нашої хати?

Хиба тебе хто силував? га? Ні, тепер вже годі! По смерті нема каяття!

— Як собі хочете, а ми в купі не будемо!...

Гнат розказав тестьові, як вони жили з Олександрою. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо! Не буду з нею жити, тай не буду. Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, тай годі! Діло звичайне. А погиркались — помирити ся тай жити як слід, як Бог приказав.

— Ви, тату, краще не втручайте ся в се діло, бо нічого з сього не вийде!..

Як то не втручати ся? Адже вона йому дочка! Може й в його серце болить за своєю дитиною. Старий сердив ся. Він говорив скоро та прискав слиною, наче сукно мочив. А як би зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!... Показались десь діти, чи який хрін. Одно затяло ся, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тісі співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!... Старий Максим плюнув з пересердя та й подав ся до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня у вечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помирити ся з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. „Я її не люблю“, твердив він в одно. Гнат не пив навіть горівки, яку приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим

кричав на цілу хату! О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини, на суд!... най добрі люди розсудять, чи годить ся кидати жінку, ламати те, що піп звязав...

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не жити ме з жінкою...

Максим вилаяв ся, хрюпнув дверима і пішов з хати. За ним поплентавсь й кум.

В середу рано Гнат найняв підводу і одіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломача та заходивсь розпалювати на вечерю, у хату не вбіг, а просто влетів десятник. Нї вуси, нї борода не хотіли рости на його темному як юхт обличю. Замість них висіли якісь клаптики темного волося. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвав ся з рук якого страховища. Руда шапка не покривала гаразд розкуданого волося, і воно лізло з під шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки сьвітились лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з пів-оком.

Десятник забелькотав щось так прудко, що Гнат не зразу второпав.

— Прийшла бомага до шинку... то, до старости... загадують, що-б завтра зраня безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло всть... Глядіть, не гайте ся...

Він на щось потрусив бородою і так швидко, як увійшов — счез з хати.

— Мабуть на суд! Про мене, хай судять, подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подався у дорогу. До волости було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната у плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат йшов і думав про суд. Він завдавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він міркував, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до ліса. Починав ся чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узлісі, розкіш була вітрови. Орлом налітав він на зелену ліщину, обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти і мов шепотіла круглим м'яким листом: „пусти! не чіпай, осоружний!“ Високі дерева на краю ліса махали до вітра віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву і озирнув ся навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши корінне оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром, що-б зеленим верхів'ям осьміхнутись до блакитного неба, скупатись в золотому промінні, цікавим оком споглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись з вольним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна рослинка не схилить ся, не злякає маленької комашки. Мов усе послуло, мов зачароване. За те горою йде гучна розмова вітра з лісовим верхів'ям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого ліса, що синіє за горбочком. Здалека

чутно глухий гомін; він наближаєть ся, дужчає, охоплює верховіття, і здаєть ся, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотання, хвилию котять ся далі, замираючи в просторі... За першою хвилию котить ся друга, третя...

Мельодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий смуток. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось зза зеленого віття лагідне обличчє милої з повними устами та великими сивими очима. Серце його знов забавило кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце... Враз він схопив ся й сів. В голові у нього, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він ублагає Настю сидіти з ним на віру... Адже не він один сидіти ме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка не шлюбні! Аби вірно кохались!...

Лице в Гната розжеврилось, очи неначе побільшали і дивились кудись далеко, минаючи дерева, на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут, Гнат важко зітхнув. „Коли-б швидче кінець!“ голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала йому картини тихого, незакаламученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чимилій будинок під зеленим залізним дахом, з пооббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, видаючи

густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люди й про щось гомоніли. Остеронь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наближився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік та скубла китицю білого цвіту акації. У волости казали Гнатови почекати; він примостився під частоколом в холодку і закурив цигарку. Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до його. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку і підійшов до Гната.

— Здоров, синку! А дай-но вогню — люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

— Ну, зятю, що-ж буде з нашою справою! почав Максим.

— А що буде?... Нічого не буде!

— І нащо нам гризтися та судитися? Хата — покришка; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдне?

— Не я виволікаю, не я показую, не мені й сором буде!

— От краще помиріть ся з Олександром, та живіть як люди, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так не довгий... Старий мало не плакав.

— Отсе, Господи! вискочила зза ганку Олександра. Нявчать до нього, як кіт до сала! Довго я вам казати му, що не хочу з ним жити? Не діжде він, що-б я ступила на його

поріг! Я краще кози доїти му жидам, а не буду їсти його хліба! Я йому не жінка!...

Олександра говорила з завзяттем, наче сварила ся. Чоловіки замовкли і звернули увагу на ту сцену. Саме тоді вийшов з канцелярії десятник; він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв по середині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами. На ослонах, по під стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави своєї зацібнутої на гаплики свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писар у парусиновому куцику та вишиваній сорочці стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на папері. Старшина наглянув Максима; він зморщив ся, неначе людина, що з нетерплячкою відриваєть ся від дуже пильного діла.

— А, се ви, куме Максиме! А де-ж ваші діти?

Гнат з Олександрою неспокоїно порушились на місці.

Максим вклонив ся і з поспіхом задроботів:

— От вони, старшино! Отсе зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до Бога! Розсудіть їх, як ваша ласка, по правді.

Я вже здаю ся на ваше слово, як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

— Оттакев-то діло! Ти Гнат Музика?

— Я.

— То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога? Га? Гнат мовчав і нервово теребив шапку. Він збілів на виду.

— Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

— Я... я з нею не можу жити... вона міні не до любови...

— О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти!... Нема такої статті у законі, що-б чоловік жінку виганяв з хати. Такев-то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували зза стола і позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до другого та показували пальцями на Олександру. Погана усьмішка розповзалась по їх жовтих з остудою обличах.

Олександра подалась на два ступіні наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

— Господин старшино! Краще міні з мосту та в воду, ніж з ним жити!... Він мене побив, побила-б його сьвятая п'ятниця... Він любив ся з молодицями... я доведу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паннчі захіхікали і щоб вдержатись позакривали роти кулаками.

— Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі! Чуєш, зараз міні погоди ся з жінкою, обернувся старшина до Гната, що-б міні не було межи вами незгоди! В мене нема довго! Раз-два і кінець! Такеє-то діло!

— Як хочете, старшино, я з нею не буду жити! сказав Гнат.

— І я з ним! підхопила Олександра.

— Побачимо! Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

— Дай но їм лопатки, най в день лагодять окопи навколо волости, а у вечері зачистити їх вкупі в холодну, може вони там скорійше поєднають ся! Та настелити соломи в холодній, що-б було їм мякенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександру повели з волости.

— Оттакеє-то діло, куме! Обернув ся старшина до Максима, засукуючи рукави. В мене усе скоро! Побачиш, до завтра як голубки густимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважати ме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не гримнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали зза вух пера і зашкрабали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівав ся такого суду. „А може й справді буде лучче“, подумав він; „може вони скорійше дійдуть до згоди, як їх звести до купи...“

Десятник завів Олександру та Гната на город і дав їм лопатки. Вони зайняли постать

і почали копати рів. Десятник осміхаючись під вусом, подався у волость. Олександра стала клясти чоловікови; вона плакала та примовляла крізь сльози: де та смерть її заподіла ся, що не прийде до неї при лихій годині! Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив, або земля не запала ся під нею, коли вона стояла під вінцем! Ні, заховала її від смерти якась мара, тай встромила чоловікови, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!... Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатови вирвалася на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межі чоловіком та жінкою знов почалася би бійка, коли-б цікава писарка не покликкала Олександрю до пекарні — розпитати про її недолю.

Зіставшись на самоті, Гнат трохи втихомирив ся. Він скупчив свою розбурхану енергію і наважив ся мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзятем. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та копав, нерозгинаючись.

Олександра повернула з пекарні трохи веселійша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

У вечері повів їх десятник у „холодну“. „Холодна“ була під волостю у землі. В „холодній“ було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвїли. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова замість біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти; важкий дух гнилої капусти вповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви. Гнат глянув нав-

В путах шайтана.

4

круги з під лоба, вибрав сухійшу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла треногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В „холодній“ стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почуло ся шепотінне й тихий сьміх. Олександра глянула на вікно: зза ґрат, виглядали облича писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександрю, шептали щось один до одного, сьміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить і почали зачіпати Олександрю масними жартами. Де-далі ставали вони сьмілівійшими та реготались вже на голос, не зважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скоса поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав, як мертвий. Олександра присунулась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова...

Гнат усе чув і кипів. Він силкував ся звернути свою увагу в иньший бік. „Чорт із нею!“ Хай їздить ся стидка! Краще думати му про свою Настю... або хоч про хазяйство, що так лишилось, без догляду... Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болізно... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув.

На другий день знов узяли їх до роботи, знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючись й словом один до одного. В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександрю. І Гнат і Олександра рішучо відповіли: ні, коли старшина спитав їх, чи жити муть вони тепер у купі. Старшина розсердив ся. Вони затяли ся — і він не з клоча. Най же копають окопи, коли охота, та ночують у „хо-

лодній“. І окопи копали, і в „холодній“ ночували, а згоди не було між ними. Вони були неначе чужі. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму: їх ніхто не присилює жити в купі. Старшина пильно глянув на їх.

— А йдїть ви собі на всі чотири вітри, бо їй-же Богу бити му! крикнув він. Оттакеє то діло! Що ти вдїєш з запеклим?...

Гнатови та Олександрі не треба було казати сього удруге: вони вийшли з волости і подались ріжними шляхами до дому.

III.

Був чудовий ранок. Сьвіжа рослинність блищала під блакїтним небом проти сонця. Зеленою левадою побїгла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголює шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лица. Семен йшов купатись.

Подихав сьвіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували до гори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі болїли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котили ся, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!... хлюп-хлюп!... Семен почав роздягатись. Борода свербїла після голєня, і він мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьгодні так чепурить ся. Адже

він нині сватасть ся в четверте! Так, в четверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не ожениць ся, бо не знайде вже такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна' як, одружив ся вдруге. Вмерла друга, — і він закаяв ся женитись, що-б знов не взяти такої лихої на своє безголове. Але оженивсь і в третє, бо треба було матери малій сирітці... Поховавши третю, писав він супліку до архирея, що-б йому дозволено одружитись в четверте. Від архирея не було відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізвати ся словом. Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий; тай на що того чужого хліба, коли є свій, є й хата, й город, і поле, мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині! Вже й самому Семенови дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на віру. Може й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погибати людині марне не слід. Тай славному жінку наглянув собі! Мотрю Левкову. Не так то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок пять, — шість буде, а що роботяща, що запопадлива — то й сказати трудно. Правда, любить випити чарку... Та що? і се не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: „Дай, Боже!“ Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межі зеленими рямами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле облича з підстриженими сивими вусами,

червоним носом та добрими сірими очима, що погоже дивили ся на сьвіт з під густих та довгих брів. Сиве волосє спадало кружком, по козацьки. Семен осьміхнув ся до себе. „Чим не козак?“ сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками лобігла від нього на зустріч хвилям. Семен вплив на середину ставка. Сонце засипало проміннем весь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен одягнувшись сидів на березі, коли з другого боку греблею надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. „Либонь Мотря“, подумав він. „Вона!“

— Добридень вам, Мотре! А куди йдете?

Мологиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

— Дай Боже! До куми! відношу борщ, що позичала. Мотря показала Семенови чорний горщикок. А холодна вода?

— Зразу холодна, а потому нічого... Він хотів ще щось сказати, та не знав що і лиш дививсь на Мотрю зпід долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно, дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщикком, Семен сидів ще на березі та курив люльку.

— Почекайте, Мотре, щось маю казати, гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаче. Мотря стояла на вулиці по той бік окопу.

— Не знати — переказувала вам Сохвія, перва сестра ваша, що я... що-б ви... Язик не слухавсь Семена.

— Вона переказувала... Мотря шільно стулила губи і спустила очи до-долу, на горщичок.

— Що-ж ви на се, Мотре? Чи запемо згоду, чи ні?

— А я знаю... Мотря знайшла на денці горщичка шматочок присохлої глини і почала його дуже уважно відколупувати нігтем.

— Справді надумайте ся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один як палець... Хиба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах. Що з того, що ви заробляєте, коли тими грішми не знати яку дірку залатати. За хату заплати, дров купи, купуй хліба і до хліба. А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарювати мемо, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите до купи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселійше буде: ви будете хазяйкою на своїм обісті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все таки чоловік... Дітий ми не будемо мати, тай на що нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей як сарани.. А як уже поважати му вас, ніколи й пальцем не торкну, бо й міні та самота за три роки налила ся вухами! Так міні остогидла хата-пустка, так докучило раз у-раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чим дальш пливла вільнійше та скорійше, як вода на лотоках і розмивала останні вагання

Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщикок.

— А я знаю?... Ще люди сьміяти муть ся... промовила вона несьміливо.

Отсе але! Люди сьміяти муть ся! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пuste що зводить їх до купи, а неминуча потреба. А що сидіти муть вони на віру, без шлюбу — се вже не їх вина! Адже він писав до архирея, що-б позволено йому оженитись в четверте! Архирей ні чичирк, а без жінки чоловікови не можна, без хазяйки не обійдеш ся...

— Може воно яось буде! зітхнула Мотря.

— А вже-ж! Чом не має бути! підхопив Семен.

Гладке, опасисте, з одвислими щоками лице Мотрине розжеврїлось. З карих, трохи посоловілих очий визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонїв, а червоний ніс аж горїв проти сонця. Вони попрощались, а Семен ще довго стежив очима за високою, міцною постаттю Мотрі. „Буде кому робити!“ подумав він і подавсь до господи. Семен був веселий. Проходячи повз похилену стару повітку, він подумав: „треба конче розкидати, та звести нову. Спроможеть ся чоловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати...“ Три роки дививсь він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла пустою. Дощ пооббивав стїни і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише в горі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стїни. На одній половині хати не було

в вікнах рям, і жовта стіна дивилась на задвірочок двома чорними дірами. Двір заріс шпорешом та зеленів, неначе лука по весні. Семен виніс із хати сокиру і заходивсь коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

У вечері того-ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Сохвію, перву сестру Мотрину, ще не стару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв зпід поли око горілки і поставив на стіл. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу тай нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщикок з покладками. Мотря та Сохвія місили тісто, порались коло печи. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скоса глянув на її. „Отся богомільниця з другого кутка носом почула оказию“, подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда пішла жвавійше. Усі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала сього ясно, хоч їй самій хотілось позбути ся самоти та знов стати такою хазяйкою, якою вона була колись.

Вечеря посьпіла. Мотря насипала галушок у миску і поставила на стіл коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе

повеселїшав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

— Прошу, частуйтеся! Сестро, кумо! Семене, Гнате, сідайте, прошу вас, та поживіте, припрошувала Мотря.

Семен налив чарку і обернувся до Мотрі:

— Дай же нам, Боже, дожити віку в купі, любо, у згоді.. Дай, Боже, почати се діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, що-б і нам добре жило ся, і хазяйствечко добре вело ся.. Пошли вам, Боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці...

Семен перехилив чарку і цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив Мотрі.

Мотря взяла чарку і скинула очима на гостей, не знаючи до кого пити.

— Пийте до куми Явдохи, обізвала ся Сохвія.

Мотря ковтнула пів чарки, зібрала губи на шнурочок і обтерши їх рукавом, вкинула в рот друге пів чарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенови та Мотрі і з води і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, що б не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорили ся. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

— „Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, любо! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

— Думаєте ви, голубко, не докучила міні та біда? Встану вдосвіта, запалю в печі, приставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте — більш про людей: варити не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, тай біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю, хоч не з-ім солодко і напрацюю ся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова, говорила Мотря на здогад буряків, поглядаючи на Семена.

— А, Боже-ж мій! Я не така людина, кого хочте поспитайте, хвилював ся Семен.

Ні, гріх сказати, загомоніли всі разом, Семен не такий! Він своїх жінок жалувал, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по їй.

Випили знов по чарці.

— А як мене люди засьміють, як міні кожне в очи цьвікати ме, що я живу на віру? сказала неначе до себе Мотря.

І-гій на вас, що се ви вигадали? за-торохтіли молодиці. Хто з вас сьміяти меть ся, з чого? Та-ж ви не повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пусте в голові, не розпуста! Адже сидять на віру і Микола Козачишин, і Іван Боднар, і Олена Сидоручка, а Андрій Муржак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з їх не сьмієть ся, всі поважають, як людей. Лучить ся okazия яка — запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як Бог приказав. Тут кожне бачити ме, що звела вас до купи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає в четверте! Правда, єсть такі, що сходять ся

з роспусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, тай повість ся знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузують ся, накепкують ся та наганьблять ся — про те сама знає... Буває й таке, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчати ся не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все таки якось инше, все таки чоловік має вагу на тев коханне щире. Старі таки геть противлять ся сьому, бо перш сього не було, вони не звикли до сього; але молодіж інакше вже дивить ся на се діло: „Як сидять, каже, на віру, то чоловік жінку більш любить та жалувє, бо вона його може по всяк час покинути“... або „Все одно, каже, чи звінчав піп чи не звінчав, аби кохали ся“...

— Такий тепер сьвіт настав, любо! зітхнула Явдоха. Адже і в пісні співають:

Ой Господи милосердний,
Який тепер сьвіт настав:
Свою жінку покидає,
А з чужою жити став!...

Тай буде добро! І — вже!... Не буде на сьвітї краще задля гріхів наших тяжких! плакала Явдоха. Вона була вже п'янька, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому зморщеному обличю.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болізно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеть ся йому витерпіти, коли він жити ме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе,

Люди — божі собаки — і брешуть і кусають. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витриває. Серце в його щеміло, немов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз в життю зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро Бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабости. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову і побє тих, що не ходять на прощу, що сварять ся до служби божої, не подають старцєви. Сохвія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою; як вона посварилась з Одаркою, і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про иньше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму. Гнат підлещував ся до Явдохи, бо вона була матірю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи на підпитку. Його кирпатий ніс цвїв, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова, вона здавалась ще більшою попліч з малим сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря перебереть ся до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити конєнята... Може-б там заробило ся який гріш хурманкою, а наспів орати під озимину, не

треба буде наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за Петрівку можна скласти масла й сиру, все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли не зважаючи на гостей. З їх розмови що хвилина вихоплювалось: „Будуть бички — продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!...“

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім заберець ся до нього.

Було пізно. Гості почали прощатись.

— Ой я пiana в вас, кумо, пiana, аж міні співати хочеть ся!... Доленько-ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеть ся десь під окопом ночувати! бідкалась Явдоха.

— Не журіть ся, тітко, обізвав ся Гнат, я вас заведу.

Гості попрощались, порозходились. Сохвія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому пружі, коли Мотря з Сохвією увіходила в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинув ся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. „От-то здула ся глина, не наче худобина обпившись“, думала вона. „Треба буде геть пообвалювати та накидати сьвіжою глиною“... Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. „Ой, буде

муки на мої руки!“ подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки — сирота. Най же самі потрудяться щось зготувати, от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці, цікаві як усі молодиці, метнулись оглядати кожний куточок в хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох у розколених почвах; в діжечці на споді кілька шматків сала; на жердці висіла одежа. На дворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частованне.

— А як я недогожу вам, а ви здурієте, наб'єте мене, і я мусіти му покинути вас, та іно сорому наберу ся від людей! журливо питала Мотря, підпершись рукою.

— Що се ви, Мотре, Господь із вами! Та я вас й пальцем не торкну, побила-б мене сьвята земля, коли брешу. При сьвідках присягаю ся...

Мотря поняла віри і легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена і розташувала ся в Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV.

Гнат нудив сьвітом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись

просити її жити з ним на віру, поки не втихомирить ся та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце, він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразнійше зачорнів проти білого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат йшов з косовиці — Настя з буряків. Вони розминулись, віддавши одно одному на добровечір. Але стало ся так, що вони разом озирнулись і стали. Настя осьміхнула ся до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. Мягкі делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Здорові сиві очі кидали цілі снопи мягкого проміння. Вона була повна та сьвіжа, як ягода. Гнат задивив ся на неї.

— Щось маю тобі казати, Насте, наважив ся Гнат, підійшовши до неї ближче.

— Кажі!

— Та тут якось ніяково, вештають ся скрізь. Вийди, як смеркнеть ся, під яблуню, бо маю конче щось казати...

— Е, ще виходити! Кажі тут!

— Ні, не можна, виходь у садок, то скажу... Вийдеш?

— Побачу! Настя знялась з місця, не наче наважилась тікати. — Вийду! сказала вона зробивши кілька ступінів і обсіпала Гната ясним проміннем із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно крєктали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу

і опинивсь у густому садку. Він подався до криластої яблуні, під котрою нераз стояв із Настею. Під яблунею було темно, аж чорно. Гнат вдивляв ся в темряву і нічого не бачив. Насті не було. „Нема!“ тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулось у нього в серці. Вмить з-за стовбура почув ся тихий сьміх; хтось ударив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку і мовчав.

— Оттак! ти будеш мовчати, а я буду слухати, обізвалась Настя.

— Ти знаєш, Насте, що міні нема життя без тебе... Без тебе я нужу сьвітом, без тебе я нещасний, промовив сумно Гнат.

— Що-ж я тобі поражу... Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

— Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавижу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми на віки розійшли ся... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заповідю!... краще міні в сирій землі гнити, ніж без тебе на сьвіті жити.

— Отсе сказав! Як же нам зійти ся, коли ти жінку маєш? Як би я показалась тоді межі люди?

А як живуть другі? Хіба вони будуть перші, чи останні? В селі більш десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже: „Поговір“... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті і не рипай ся і тоді не втічеш від того поговору. Поговір — що? Пес бреше — вітер несе... Аби було ща-

ств... А щасте буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить у хаті, він її жалувати ме, годити ме їй, як малій дитині... Не вже-ж вона схоче, що-б він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого?

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната і десь у далекому закуточку серця ворушилась згода на Гнатове жаданне. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

— А мати? та же вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! промовила Настя наче до себе.

Е, мати — пусте! Можна видохати тітку Мотрю, вона се діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадить ся, то якоесь діло й стане!...

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодить ся жити з ним на віру.

— В нашім краю тихо! засьміялась Настя.

Той сьвіжий, сливе дитячий сьміх роздратував Гната. Він обняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього тхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю зпід разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї...

Кріслата яблуня розкинула над ними могутне гілле та лише інколи, наче крізь сон,

В путях шайтана.

тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло... Пізно вертався Гнат до дому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпарованне здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велит-павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла побалакати з Явдохою про його діло, але не скорійш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилась коло мазання — треба-ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі і куняла на сонечку. Насті не було в дома.

— Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею, гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, глипнула на куму відказала:

— Дай, Боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо?

— Нічого, кумо, нічого. Старий мій так чепурить ся, що куди й молодому до його! Заходивсь пересипати повітку: пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко, руки й ноги, а крижі, як перебиті, неначе хто бучком потер...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти, черниць, про тяжкі кари Божі за гріхи...

— Кумо мої, любі та милі! що я маю казати вам?! почала Мотря.

— Кажіть, серце, буду чути...

— В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж — Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов ньому що пороблено... „Що тобі, сину?“ питаю. „Тітко мої любі та милі, відказує, як ви не схочете допомогти міні, то доведеться міні марне погібати“... А я аж заплакала гіренько, тай кажу: сину мій любий та милий! Як же міні не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найблища родина. Адже в мене не поле засіяно родиною. А він, правда, поцілував мене в руку тай каже: „Самі ви, тітко, знаєте мою недолу... знаєте, як ми любилися з Настею — се-б то дочкою вашою, кумо! — та розлучили, каже, нас вороженьки люті, не дали нам подружити ся. А тепер я хожу, сьвітом нужу, нема міні життя без Насті... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, най пустять свою Настю зо мною на віру жити“.. Так міні його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...

— Що се ви, кумо? Господь із вами Моя дочка удовиця, їй люде трапляють ся, не сьогодні — завтра хтось посватає. На що-ж їй сидіти на віру?

— Коли-ж вони, кумцю, дуже люблять ся, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакати ме на вас, а у вас одна дитина, не годить ся їй сьвіт завязувати!

— Де там, кумо, де там! І не кажіть міні сього! Що-б я отсе потуряла дочці у такому ділі, що-б я підводила її на гріх? Та-ж би мене покарала Мати Божа, та-ж би я й не відпостила ся й не відмолила ся...

— Щирому коханню і Бог не противник, як кажуть люди, перепинила Мотря.

— Де там, серце, де там! Иньше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й Бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, на що-ж їй грішити? І так Господь карає за гріхи наші тяжкі...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно стало ся в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти нищать їсти, він ухопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просять ся: „Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба“.. Полягали покотом на печі, тай поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікови й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах узяв того чоловіка, почав він Богу молитись, а діти сплять. Пішов до попа, найняв молебінь, нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікови піти у Київ, до святих печер; от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед Тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала — нічого не помогло ся. Явдоха ка-

зала, що не пустить Насті. Вона оправді боя-
ла ся, що-б не випав здоровий град, завбільшки
в баранячу голову та не вбив її за гріхи.

Так і розійшли ся куми, не скінчивши
Гнатового діла.

Над вечір прийшла Настя з гостини. Мати
почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла
дізнатись, чи знає дочка про замір Гнатів, а як
знає, то що скаже на те. Настя призналась
матері, що любить Гната, що хоче жити з ним
на віру. Стара напнула її мокрим рядном.
Хай вона вибє собі з голови і Гната і любовці,
бо то дурниця! Поки мати жива, сього не
буде, бо вона не хоче сорому на старість, не
хоче прогнівати Бога, що вже й так карає
людей за гріхи! Настя сперечала ся, казала
що втіче від матери. Вона, плачучи, дорікала
матері, що мати гризе її, хоче занастити її
долю не боячись гріха, хоч і ходить по мана-
стирах та відмолює гріхи цілого сьвіта. Запла-
кана Настя вибігла з хати в садок під свою
любиму яблуню. Кріслата яблуня пригадала
їй любу розмову з милим й ті щасливі хвилі
життя, що перейшли тут, під сим розлогим
гіллям. „Що буде — те буде, а піду до
Гната“, подумала вона втихомирившись трохи.
Воїа була мягкой вдачі, її можна було на
все підмовити, але тихим, лагідним словом.
Материне бурчання лише підживляло її мляву
енергію. Настя взяла розважати, як та коли
перебралась їй до Гната. Е, що довго думати!
Адже у п'ятницю йде мати на відпуст саме пе-
ред жнивнами молитись, що-б вніє Господь хліб
у руки. Переказати лиш до Гната, що-б завіз
її скриню, тай по всьому. Настя замарилась
над картиною тихого раю в милого хаті...

А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ся думка мов серпом підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матери... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то може скорійше вблагають стару не гніватись. Настя аж повеселійшала від щасливої думки.

У понеділок зумисне вибігла Настя на зустріч Гнатови, як він вертав ся з роботи і переказала сподіватись її в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха цїпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати і виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері і поклала ключ під стріху.

Зараз таки заходилась Настя порядкувати у Гнатовій хаті. Їй хотїлось на сам перед вихаючити хату від порохів, що лишились після Олександрри. Вона поздїймала зі стїн образи, помила їх та заходилась мазати хату. Гнат метнувся помагати їй; він так хапав ся до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на його, що-б він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотїв її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною ще й вишхала в двері. Настя побілила стїни, підвела прищічок червоною глиною, поцццькувала синкою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискував ся на білій стелі. Настя повішала на стїнах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквічувала їх купчаками та кучерявою мятою. Під богами повішала гарні рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вов-

няне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сяли чистотою. Чималий мисник осьміхався здоровими поливяними мисками, білими, зеленими, червоними. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Керосинова лампочкав есело осявала прибрану хату. У печі жеврів жар. Гнат дивився на свою хату і не пізнавав її. Хата неначе покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатови здалося, що йому приснився гарний сон... На серці в його було так радісно, так повно щастя... і він боявся прокинутися, щоб той чарівний сон не счез...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То було робота йому докучала, здавалась важкою. Робить, робить, а далі й спить сам себе: „На що?“ А тепер — не робота — іграшка, куди йде — усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім пілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав із зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита! Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком — то гарно вбирився. Було — які схоче шапку — вже й має!... А тепер минуло ся... от, купить яку небудь, аби голова не боса... Тай сьміються з тих чоловіків, що гарно одягають ся. Скоро оженив ся — назувай чоботи здорові з халя-

вами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, що-б поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом — і скажуть: „Хазяїн!“ А як вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися в делікатні до ноги чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засьміють, скажуть: „Чванько! не буде з його хазяїна!“...

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона завязалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки і вертіла ся перед маленьким зеркалацем, вмазаним у стіні, обертаючись, що-б хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осьміхавсь, дивлячись, як Настя примірувала червону як жар матерію і бгала її в дрібненькі хвалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність..

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стрівожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здало ся, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і побє її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її до дому, чи пораятись перше людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печи. Побачивши матір, вона стала як стовп, ні в сих, ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі уста тремтіли від великого гніву.

— Геть звідсіля! хрипливим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

— Куди я піду? Нема міні куди йти з моєї хати...

— З твоєї хати, ледащо! То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила-б тебе лиха година, як ти мене беш на старість оттими словами! Геть міні зараз до дому, бо як візьму отсю качалку, то побю тебе на капусту!... Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

От візьміть краще та вбійте мене... Настя заплакала. З подвіря надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

— Бійте мене, мамо, а не її...

— А я тобі яка мама, вражий сину! Дідько звінчав вас на сьмітнику, а ти мене мамою звати меш? Та я не подивлюсь тобі у вічи, сякий не такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовляти жінок на гріх!... Де се видано? де се чувано? У мою перію не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повила мою голову сиву! Геть до дому! кричала вона до Насті.

— Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас, обізвав ся Гнат. Так уже десь Бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любили ся, що й жити не можемо одно без одного...

— Про мене, повіш ся, сину, на сухій гияці, а дочки міні не каламуть! Йди зараз до дому! обізвалась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

— Я не чуюшу Насті, понуро сказав він.

— Ба пустиш!

— Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасть ся їм у знаки! Явдоха вилаялась, як уміла і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт помітила вона тую качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа.

Над вечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони у поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попада та пятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був ще не старий. Косми чорного волося подекуди з білими нитками сивини просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

— Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях... Свою жінку прогнав од себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, сьвяте письмо забороняє жити на віру...

— Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарівав, озвав ся Гнат.

— Пхе! звідкіль ти такий розумний взяв ся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архирея! Не обікрав!... Не зарівав!... Адже у сьвятім письмі сказано... витри ніс! гукнув панотець і грізно поглянув на малень-

кого поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

— Візьми дитину! грімнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати і довго ще було чути зза дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

— Адже в сьвятім письмі сказано... Батюшка підійняв до гори брови і насторошив вуха.

Очевидячки не судило ся Гнатови дізнатись, що сказано в сьвятім письмі, бо в другій кімнаті почувалась якась шамотня, і басовий голос поспитав: „А чи в дома отець Іполіт?“

Отець Іполіт зірвав ся й побіг на зустріч гостеві. Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілував ся з гостем і сказав: „просимо“. У дверях з-явив ся гладкий лисий піп, одною рукою поглажуючи черево, а другою сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат з Настею лишилися самі в сьвітлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполіт перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

— Ви ще тут? здивував ся він Глядіть же міні — розлучіть ся... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано у сьвятім письмі...

Гнат та Настя, поцілували батюшку в руку, і вийшли з сьвітлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч з нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву і почала жати жито.

— Геть, не потрібую твоєї помочи! скрикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за своє жито. Але на другий день, коли Явдоха, нездужаючи не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила вижатий та поскладаний в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині і час — загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти по жнивях на відпуст відмолювати гріхи свої й доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та берез. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені черешні цолум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як помита свіжою кровю. Зеленіли темним листом кріслаті яблуні, рожевіли делікатними сутіннями грушки. На вербах листя порідшало, поблідло і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвивають ся, як на провесні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого ли-

стя. Насті вподобав ся той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсіпана соняшним промінням під чистим блакитним небом. На серці у Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати і показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови було ще два перістих підсвинки та одинадцятро зозулястих курій. На їх обісті ведеть ся лишень худоба рябої масти. Ні чорної, ні білої, ні рудої — іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! запіяла півнем і треба було голову втяти! А у Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Оттак вона хазяйнує, хвалити Бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеть ся та хліб жуєть ся... А Насті-ж добре у Гната? Чи жалувє її Гнат? А чи піде вона на сватанне до Зіньки Васишлиної, бо то-ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не прохано на сватанне. „Мабуть тим, що я живу на віру“, подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину...

А чи чула вона, що Олександра нахваляєть ся вигнати її з Гнатової хати? „Я, каже, оту розлучницю за коси витягну з хати! Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!“... Настя прийшла до дому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала

Гнатові, що Олександра нахваляеть ся за коси виволочити її з його хати.

— Я задушив би її, як гадину! сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

V.

Розпечене повітре пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало: так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодюю бутвиною. Здалеку здавалось, що межі зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли, повязані квітчастими хустками, голови сапальниць. Коло кожного рядка молодиць стояв „наставник“. Він пантрував, що-б сапальниці не лінувались та добре обгортали землю кожний буряк. В одному рядку межі молодицями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодиці жартували, сьміялись, співали пісень, аж луна розлягала ся по полю. Олександра вела перед. Вона зачіпала „наставника“, не старого ще чоловіка з довгими білими як лен вусами на червоному виду. „Наставник“ ходив уздовж рядків та все намагавсь, що-б скорійше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна як сьвічка.

— Сапайте, молодиці сапайте, передражнявала вона „наставника“, бо вже сонце високо, а зробили мало! а сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

— Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? визьвірив ся до неї „наставник“.

— Ой не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти один, хоч і здоровий такий, як

вицька насидячки : вмить закидаємо тебе буря-
чинем, іно ногами дригати меш зпід купи. Мо-
лодиці зареготались.

— Гляди, що-б я тебе не закидав ! роз-
сердив ся „наставник“.

— Гир-гир ! подразнилась Олександра,
поглядуючи на його хитрими очима.

В нього плечі, як у баби,

В нього очі, як у жаби,

затягла вона високим голосом.

В нього вуса, як у рака,

Сам недобрий, як собака !

підхопили молодиці.

— Обголи, Іване, вуси, то ся пісня буде
не про тебе, засьміялась Олександра. Та не
втни губи, як будеш голити, бо заспівають :

Ще й без верхньої губи,

Як цілує — знати зуби !...

Молодиці реготались, а Іван відвернув-
шись, сів на буряні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знібачки
кинула її Іванови на голову. Зелена липчиця
гірляндюю повисла на голові, зачепилась за бі-
лий вус, за червону шю. Іван озирнувся. Олек-
сандра пильно сапала буряки ; її чорне обличчє
стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи
віддули ся, неначе вона сердила ся. Іван зір-
вав ся і обмотав тою липчицею Олександрі шю,
ще й притиснув до лица колючу липчицю. Олек-
сандра заверещала не своїм голосом та затрі-
пала чорними руками. Вирвавшись з його рук,
вона вхопила цілу купу буряну і обсіпала
Івана. Польова берізка повилась по його плечах,
по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля ;
мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до
Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв

заквічаний, ях гільце на Купайла. Олександра сьміялась, показуючи рівні зуби, що білили проти чорного облячя. Пішли жарти, сьміх. Іван не сердивсь більше: йому вподобалась весела, жартовлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очя, густі, веселкою, брови. Він усе поглядав на неї і залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної гомоніли. Вони розказали Олександрі історію Івана. Іван жонатий вже пять років, але його жінка, за рік по шлюбі, повіялась десь з паничом, а Івач лишивсь ні парубком, ні жонатим. З пів року сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван й собі розпитавсь про Олександрю. Очевидячки вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

— Не вийду, бо нема тут гарних „наставників“, сказала вона, моргнувши до його веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилось високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наближилась і весело осьміхнулась до молодиць.

— Кланяєть ся вам голова з вухами, а потилиця й сама хилить ся, привіталась вона сьміючись здоровим сьміхом.

— Чого так опізнилась? загомоніли сапальниці.

— Заспала... пообідала пізно, тай подалась до вас раннім холодком коло полудня, що-б мухи не кусали... Чи приймаєте на роботу?

— Пізно вже, та що-ж ти вдієш з гарними молодицями! ставай та сапай!

— Тра ставати, бо що-ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять, відрізала вона, займаючи постать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодицям. Молодиці аж лягали від сьміху.

Сонце стояло серед неба і страшенне пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітре, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі сьвітла лились з неба, і чорні тіни десь почезли, неначе соняшне сяйво загнало їх у землю. Гаряче сьвітло грало на запеченому, бронзовому виду Олександри, обливано темні, бронзові руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очи лиснились, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній „козаками“, Олександра здавалась велетом-квіткою, створіннем тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан оконом. Підпершись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

— Гей, баби! на полудне!

— Бий його сила божа! скрикнула Олександра і жартівливо, наче сердячись, кинула сапою об землю. Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: уранці та ввечері. Вийде хто зраня на двір, тай каже: „о, вже люди палять на обід!“ У вечері знов кажуть,

В путах шайтана.

6

що люди палять на вечеру. А цілий день усе баби тай баби! Стоять два чоловіки. А хто там стоїть? — Люди. — А буде бабів із десять — то все баби! От, порядки!

Олександра приспівуючи та пританцьовуючи побігла до своєї торбини і сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднувавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками і гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, горяче обличчя.

— Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні як ти? поспитав він.

— Всі. А у ваших Кругах всі такі погані, як ти? засьміялась Олександра.

— Хіба я вже такий поганий?

— Ні, не дуже: подивишся ззаду — хорошого складу; подивишся в очі — ригати ся хоче! зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк, і пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок з'їхав трохи на бік.

— О, сього вже й за мірку цибулі не подарую! скрикнула Олександра і, вхопивши порожню торбинку, почала шмагати його по голові, аж порох хмарою звився над головою Івана.

Втихомирились.

— Скажи міні, Олександро, де ти живеш? спитав Іван.

— А тобі на віщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! засьміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

— Та не пустуй бо! Міні здасться...

— Що тринадцятка снуєть ся, а то проста валовина, перехопила Олександра.

— Отсе веретено: дир... та дир.. Міні здасть ся, що я бачив тебе в садку коло церкви, як іздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок у вечері, чи ти вийдеш?

— А вже-ж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліть ся за душі померші..

— Та годі-ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я — жінки. От ми й паристі!..

— Ну?!

— Чом би нам й справді не бути в парі? В мене було-б тобі добре, як у Бога за дверима...

— Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?

— Я не сон розказую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександру.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з його дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванови Олександра.

Вже добре смеркло ся, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова у вишнику, довго було чути притиснений сьміх Олександрин.

Другого дня пішла Олександра на буряки, тай не вернула ся на ніч до дому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що й думати. Вони стали розшукувати

про дочку і дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пищала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хатина виповпилась сміхом та піснею, як гай на весні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі чорні очі, що полискували аж пекли зпід високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександрі. Їй докучила самота у хаті-пустці, хатня безустанна робота тієї „помії та ще помії“, як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запряглась до щоденної важкої праці. Вона чула, що опріч робучої сили єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до иньшого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають буряном, замотав те собі на вус, та скося поглядав, очікуючи, до чого воно йдеть ся. Олександра не займала постати там, де Іван був „наставником“. Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного „наставника“. Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харькі-макого-ненкі, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж го-

мін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби сціплював та мовчав поки що. Аж одного дня таки не витримав: він сказав їй, що взяв її не на те, що-б вона продавала зуби та реготалась з парубками; що онде городина заростає буряном, що в хаті нема ладу. Олександра спазнула. Знялась буча, мало-мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши із ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. До дому в Мовчани не хотілось йти; вона боялась батька, хоч він був завсїгди добрим для неї. Вона переночувала в знакомій жінки, а на другий день пішла до жида-орендаря просити, що-б нараїв яку службу. Жид таки того-ж дня знайшов їй службу у двірку, в окономі. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген-ген до сьвіта, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосьвіта доїти корову, тай засне над дійницею насидячки. Стара окономова мати, люта як змія, стежить очима за кожним стушнем наймички, клене, лав, не дає просьвітку. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хусте прати, хліб пекти... Аж тепер згадала Олександра Гната згадала й свою хату. Як є то є, а все, таки свій куток, своя робота. Йй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. „Ох, коли-б не та розлучниця, не зазнала-б я такого лиха. Але почекай! Прийде і твоя черга! Хіба-б міні руки повсихали, що-б я не витягла тебе за коси прилюдне з мові хати! Тоді ти не тієї заспіваш, голубко!“ думала Олександра.

Олександра нудьгувала на службі. Думки її рвались по за обсяг щоденщини; вона бажала кращого, празникового життя. А в службі усе будень, усе загайно. Нанялась — продалась. В неділю чи в свято, — вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої, безжурної челяди, задивить ся на парубочу красу, і відійде трохи від серця. А як згадає що на порозі в дома зустріне її оконмова мати та почне сичати як гадина, та гризти, та корити, то аж очи блискавкою блиснуть у неї від злости, а веселі брови низько насунуть ся на очи, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепив ся до неї здоровий, огрядний парубок -- Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вив ся коло неї та зазирає у палкі очи. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була-б рада, що-б вони ходили за нею чередою. Після музик, у вечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах, та й по за Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуду. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пащу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпинне з бараболі. На ослонах, на столі та припічку скрізь понаставлено немитого на-

чиня — горщиків, мисок, ложок. Мухи роями пообсїдали чорні стїни, роями здїямались із стїн і гули, як бджоли в пасїці. Лямпочка без скла чадїла на всю хату. В пекарнї було душно, повітре було якесь кисле та важке. Олександра натомилась за день і з злістю жбурнула панську посуду на стїл; тарїлки забряжчали, мов жиди загергали на ярмарку. Олександра сїла на тапчан і згорнула руки. Для неї так остобїсїла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара окономова мати! „Не буду мити посуду, най їм дїдько дїсней мие!“ думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити і захропла на всю хату. Пекарня виповнилась рїзжнородними згуками: Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запїчком цвїрінькав цвїркун; лямпочка усе чадїла та ніч нашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувся по хатї і нагледїв на тапчанї Олександрю. Василь почав будити її, а Олександрї приснило ся, що окономова мати стала відьмою, сїла на помело, вхопила її за коси і потягла в комин.

— Пусти! закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

— Дурна, чоґо кричиш, то я, Василь.

Олександра сїдїла і протирала заспанї очі.

— То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала і нерівною ходою, ще сонна, завешталась по хатї. Поприбравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молошну кашу і поставила перед Василем. Василь принїс горїлки. По

чарці Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя і задивилась на його міцну, здорову фігуру, широкий, рум'яний вид із сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус. Василь кидав у рот вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходила коло вареників: їй самій хотілось їсти після чарки!

— Гвалт! рятуйте! Василь заслаб на гарячку — їсть без пам'яті! скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав як пес і кинув ся до Олександри. Він все наближавсь до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сьміялась. Василь наближив ся до самого лица Олександриного, кинув ся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустяла полумисок. Василь схопив полумисок, обняв його і почав їсти вареники, жартівливо кланцаючи зубами.

— Ох міні лишенько! жажнулась Олександра: ще як почують пани, що в кухні хтось є, то буде міні на горіхи! Вона метнулась до сінний, послухала під дверима чи тихо в покоях і, вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна, та причинила двері. В пекарні стало весело; чутно було сьміх, веселу розмову. Василь залицяв ся до Олександри, а вона забувала і свою лиху долю і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві...

На другий день окономова мати на силу добудилась Олександри. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олексан-

дру мокрим рядом. Вже сонечко ген-ген підбилося у гору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не витримала.

— Отсе, Господи! точать мою душу, як той шашіль! Коли я вам не вгожу, то глядїть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла, що було в руках, хрюпала дверима та посилала всіх до всіх чортів...

Одного разу Олександра таки не встерелась. Василь сидів у пекарні, а окономова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходив ся коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула і пошипалась на землю. Олександра погасила свїтло, вхопила полумисок із стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула у піч пляшку з горілкою і хлїб, а сама лягла на постїль, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з свїтлом, оглянула всі кутки, повиймала зпід лави та з печі страву і горілку і почала лаяти Олександру. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились... Другого дня оконом розщитав Олександру.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки і з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осїнь. Подихнули морози, сціпили землю, звалили гаї та діброви. Річка стялась і заблищала еклом

межи чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято у москалі. Олександра потужила трохи, тай втихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життє скоро докучило Олександрі. Господи! сьогодні як учора, завтра як сьогодні! Усе одно, тай одно! Коли-б уже хоч гірше, так инше! думала Олександра.

На щастє її овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити у світі божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти наймичку — тяжко: раз те, що нічим платити, а друге — що наймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинив ся на одному: знайти яку покритку або удову, що-б сидіти з нею на віру. Він чув про Олександрю і переказав через жінок, що-б вона йшла до його жити на віру. „Піду, думала Олександра: він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо в четверте не оженить ся. Може міні хоч трохи вияснить ся“... Випили могорич, Олександра вступила у Петрову хату, що відтоді мала бути і її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавало ся, що вона або набє собі тулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацьвітали від вохкості та почорвіли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Що-б запалити в печі, треба було перше

назбирати сухого ломача, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорону жінки Петро не мав і гроша у гамані. Олександра пекла хліб, варила страву, мила сорочки дітям і не мала часу й спину розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її як домовина. Олександра не мала чим дихаги. „Отсе вскочила“, думала вона. „Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще міні бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей.“

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Перегодом охота до праці десь счезла, а де-далі почала вона ходити й до корчми. кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пишуть з голоду, в хаті холод — піч не топлена, а Олександра гуляє в корчмі та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре пьяненька, влізе у хату і счинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує і довго не може втихомиритись... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледви-ледви підвелась з долівки і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що оловяне небо зсунулось у низ, а небосхил так наближився, що до краю неба найбільш, як сто ступнів. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Деревя в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися

в розкішну білу одежу. Гілле дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одежею. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимова тїнь лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вохкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну в якийсь чудовий, мов у казці куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександри, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на сьвітї! Недоленька знущала ся над нею, як мачуха над нерідними дїтьми... І все через ворога лютого, через оту клятту Настю, що счарувала Гната... Ах, вона вбила-б, на шматочки порвала-б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг! Що робити? що чинити? Піти до своєї хати та за кося витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександри, вона се довідне знає; коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш як і в чужій!... Е, бий їх сила Божа! Чи то тільки сьвіта, що у вікні? Знайти собі якусь службу тай звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло — кохати гарних парубків, затанцьовувати лихо на троїстих музиках, топити गरे на дні пляшки!...

Олександра озирнулась навкруги і зачепила гильку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гарячий вид й трохи прохолодив його. Вечір насунув ся над землею. Вже добре заневиднілось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку в жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне Різдво.

На службі в жида Олександра зовсім розледащіла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задріпанкою, справжньою жидівською наймичкою. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм полюбовникам. Лише інколи прокидалась у ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалом до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одно бажанє: піти до Гната, вигнати Настю з хати та оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, як вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI.

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий як цукор сніг сьвітивсь блакїтним сьвітлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у пїтьму трьома червоними вікнами: в хатї горїло сьвітло. Настя вставши вдосьвіта, палила в печі на обїд. Гнат коло каганця лагодив шлїї, сидючи на треногому стїльчику. Сухе ломача весело палало в печі і трїщало. Червоне полуме виривалось з чорних челюстий, лїзло в комин здоровими язиками, осявало противну стїну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим сьвітлом. Її повні, трохи блїді щоки спяхнули румянцем, в тихих очах сьві-

тились спокій та щастя. Обсипана рожевим сьвітлом, сьвіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порав ся коло шлії та часом споглядав на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілось співати і він почав тихим голосом :

Ой зза гори буйний вітер віє,
Там удівонька та пшениченьку сів...

— Оттакої ще! в п'ятницю, та ще й вдо-
світа співати! докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрій не розвіяв ся від Настиної уваги. Якись солодкі любі спогади та думи колисали його серце; в серці мимохіть лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та навів спокій. Навіть у хазяйстві пощастило Гнатови; перш, було, за що не візьметь ся — у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову сироміг ся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазяїном. Звідкись припала охота до праці, десь взялись нові сили, енергія. Здасть ся — гори перевертав би і не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки — Олександра... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахав ся тої думки, мов мари, силкував ся одкараскатись від неї; і справді грізна постать Олександрина, якою малювала йому його уява, счезала десь, мов туман під промінем сонця. Думкою про Олександру бояв ся Гнат скала-

мутити своє тихе щастє... Пообідавши, Гнат узяв сокиру і подав ся на двір.

Займав ся пишний сїчньовий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі схода на захід, і вершечки синїх хмар занялись червоним полумєм. Сонце, мов здорова червона дїжа, випливало зза краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спажнули від соняшого проміння, мов солома від вогню. Виплило. Дерева, одягнені в легеньку одежу з срібного інею, облялись делїкатним рожевим сьвітлом. Проти синїх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делїкатними рожевими тїнями. А на сходї, між блакїтним небом та білим снігом зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому, рипливому снігу стелились довгі тїни від дерев, хат, тинів. Ясний соняшний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тїнями. Синій дим цївкою знімавсь від коминів і змішував ся в горі з рожевою імлю... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з ліса і заходив ся рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котив ся в рожевому морозному повітрі...

Помивши посуду після обїда та поприбиравши в хатї, Настя сїла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заплоч. Біле шитво вкрило її колїна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хатї було чисто та гарно, як у квітничку. З білих стїн дивились гарні боги, заквічані сухим зїллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранїшний

промінь грав на поливяних мисках, що стояли в миснику, ушкovanі, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. В сій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину: він надавав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклують ся. І мати, і перший чоловік її не ковче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат — то води вкине у дїжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забула ся Настя — яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згїрдного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиннє, снував ся смуток. Вона думала про Олександру і боялась її гірш смерти. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляєть ся за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від одної думки про се. Їй часом здавало ся, що Олександра неминуче має прийти і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде і лише тремтіла, як осика на вітрі.

І тепер — вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життє, і минеть ся щастя, мов сон хороший, і побє її недоленька, мов мороз квітку... Настя схилила голову над розкішним поликом, а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сїнешні двері, потому відхилились двері до хати і на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угля-

дівши Олександрю. Їй здало ся, що то смерть її прийшла за нею; серце в неї перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти не сила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександрю здоровими переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очи світілись лихим — ворожим огнем.

— Чом же ти не витаєш мене, не прошиш сідати, Настусю? засичала Олександра.

Насті здало ся, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

— Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш мов княгиня, накопиливши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?!... А не діждеш сього, не діждеш! скрикнула Олександра, пристунаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, що кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчанне Настине:

— Ти думаєш, чарівнице, що счарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеть ся? Ти думаєш, що я тобі терпіти му?... Ні, годі!! По сей дуб милі!... Зараз міні збирай своє манатте, та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш?! крикнула висо-

ким голосом Олександра і сїпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

— Геть, сатано! бо як дам, то й перекинеш ся! Скрикнула Настя.

— Хто? ти мене бити меш? Ти, слинява, задріпанка?! Ану вдар! вдар! Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя стояла з піднятою до гори рукою, червона, тремтяча.

— Ну, бий! бий! Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

— От же тобі за се!... Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті і потягла її за коси до порога.

Настя вереснула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині і розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло мов горох, розкотившись по долівці.

— Отсе тобі чари, отсе тобі чужі чоловіки, розлучнице! верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечий.

— Гавт! крикнула Настя в сїнях. Гавт! закричала вона дико на дворі, і пручаючись впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що побачив він перед хатнім порогом, мов мороз стяла кров в його жилах. Та се була лише одна хвилинка. В другій — Гнат, мов ранений ведмідь, кинув ся до Олександрині і схопив її за груди.

— Пусти! не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрю, як грушою.

— Ба не пуцу! й собі крикнула Олександра; очи її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.

— Пусти, бо зарубаю, крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

— Зарубай, то підеш у Сибір із своєю полюбовницею, захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямив ся від того стогону; він підійняв сокиру над Олександріною головою.

— Ой! дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову... та не встигла. Блискуча сокира мов блискавка впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрюпнула на землю. З глибокої рани линула кров та закрасила білий сніг.

Настя підвелась і бліда, простоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчю застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очи нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: „Ох, Господи! чоловік жінку зарубав!... ох, лихо, та-ж то Олександра!... Ой, Боже мій, Боже мій! Та біжіть хто до старости!...“

Деякі жінки плакали. Ніхто не сьмів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ у літку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закрівавлену сокиру. Він ще не тямив, що се стало ся.

В голові у Настї уперто ворушилась одна думка: в хатї відчинені двері: треба їх зачинити, бо найде холоду та настудить ся хата. Думка ся кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

— Староста йде, загомонїли в юрмі, староста...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подав ся на двір. За ним йшли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвіря й люди.

Староста оглянув Олександрю: вона була мертва.

— Ей, візьміть його, звяжіть, показав староста десятникам на Гната: треба одставити його у волость...

— Не треба вязати, він і сам піде, обізвались в юрмі.

— Вязіть! крикнув староста: тепер і батькови рідному не вір!...

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, звязали з заду руки поворозкою. Гнат не пручав ся: він стояв, як покїрна дитина, або краще як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почуло ся страшне, розриваюче душу: „ой!... о-ой, що-ж се стало ся! Господи, що-ж се стало ся!“ То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне вражіння. Він став, глянув навкруги і наче зразу все зрозумів, все уявив собі: і те що стало ся і те що мало стати ся... Гнат порушив ся; звязані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випрочуватись з поворозок.

— Ой пустіть мене!.. Ой, що-ж я зробив!.. ой, пропав же я на віки!.. Пустіть мене, люди добрі, пустіть... благав Гнат і на його блідому виду малював ся безмір муки.

Настя припадала до його та голосила.

Громада стягла німа, глибоко порушена. Де-хто просив роз'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимови.

Ранійше почало вставати сонце, щирійше доглядати землю. Поринули весняні води, заджурчали струмочками, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повідю. Зпід снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Звив ся жайворонок високо під чисте, неначе нове небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадівши щастем землі, стало ласкавим, теплим, ясним; що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забреніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та ді-

брови... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши до гори мов руки два зелені листочки та схиливши білу головку, немаче дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе сьвято весни...

Саме на прбвесні Настя злягла: знайшлося хлопчатко.

Стара Явдоха поралася коло слабої дочки, а сама ходила, мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що Бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди-б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими. Охрестили дитину Іваспком. Взяла Настя вивід і почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город відвідати Гната, що сидів у тюрмі, очікуючи суда.

Настя вперше з роду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках — все те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно.

Гнат зрадїв, побачивши Настю та сина і заплакав. Він не знав досі, що в його є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не пізнавала його; обстрижений, блідий аж жовтий, в широкій сірій світї, він не скидав ся на того Гната, яким вона бачила його в селї.

Гнат узяв сина на руки і довго дивив ся на нього; сльоза закрутилась йому в оці та гарячою краплею впала на лице дитини. Дитина заплакала.

— Рятуй мене, Насте!... Піди до адвоката, заплати йому, що схоче... Перекажи тїтці Мотрі най продадуть усе мое добро та визволяють мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат ропитав ся, переглянув справу і похитав головою. Він сказав, що справа погана через те, що люди чули ще пєред вбивством похвалки Гната забити Олександрю. Проте обіцяв боронити Гнатові на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тїтці Мотрі благання Гнатові рятувати його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокату. Всі почали чекати того суду, який мав бути либонь в осени, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивими — збігло літо, як один день. Холодна осїнь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в який мали судити Гната.

Гната приведено з тюрми у суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрма панів, і суду, в мундирах з золотим коміром, все здасть ся йому чужим, незвичайним, байдужним до його горя, до його долі. Білий як крейда стає Гнат за ґратками, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось читають, як він убив Олександрю, яка завширшки була рана на голові; що казав Гнат на слїдстві... Викликають свід-

ків. Сьвідки доводять, що Гнат сварив ся з жінкою, вигнав її з хати, нахваляв ся вбити. Ось устає зза стола якийсь пан з золотим коміром і починає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго наміряв ся вбити Олександру, як він бив її, нівечив, мов звір лютував над бідною офірою... Гната раз обсипає снігом, другий — жаром. Ах, се неправда!... він не злочинець... він не хотів її смерти... се так якомсь склало ся... Гнат кілька разів пориваєть ся сказати, що той пан помиляєть ся, що він не знає, як се було, але його зацятькують... Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любить Настю, як він розійшов ся з жінкою, як розпалив ся серцем, побачивши що Олександра бє його кохану, як засліплений гнівом та жалюм, не тямлючи що робить, зарубав покійницю... Оборонець говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: „так, так...“ Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі, довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішинець, і Гнат дізнаєть ся, що його засужено на заслання в Сибір...

Сьвіт гасне в очах Гнатових, в ушах шумить, він заточуєть ся і мало не падає... Москалі беруть його попід руки і знов ведуть кудись... мабуть у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, що вона вмре... Перелякана, збентежена — вийшла вона з суду гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти...

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видав ся Насті спокійнішим. Він говорив мало.

— Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? спитав він прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: „піду! яке мені життє 'без його?...“

Настя сказала матери, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як? В неї одна дочка, та й та покине її на старости літ, піде десь у чужу, далеку сторону, що-б вже ніколи не вернутись звідти!... А хто-ж її догляне на старість, хто очі закриє, хто поховає? Та вже коли старої матери не жалко, то пожалувала-б хоч дитину маленьку: де-ж таки вибрати ся в таку далечинь під зиму в холод та студінь з малою дитиною!...

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на одну думку, що дитина мерзла-б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяте, з яким думала Настя про мандрівку з Гнатом в заслання, трохи прохололо. Але вона все ще вагала ся та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відражали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикала до думки, що йти за Гнатом в далеку Сибір — річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все таки лишилась у Мовчанах.

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила...

ЦІПОВЯЗ.

Оповіданє.

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по сьвіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнав ся, доорюючи панський лан. Справді було не рано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміннє; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитнє сяйво, дихало холодом й вогкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: з права і з ліва. скільки оком захопиш, чорніли сьвіжою рілею з'орані на зяблю гори, а в ярах та видолінках було ще чорнійше, ще сумнійше... Десь далеко, край небосхила, здіймалась сива імла, виповняла повітре.. Чорними ярами покотив ся білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою... Вогкий холод сціплював кров у жилах, доймав до костей.. Вгорі темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більш нічого...

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ся сумна картина мимохіть насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенови як раз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими-ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про се, і поспішив ся за волами, що саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостив ся біля парубків. Нічліжани вечеряли, чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо ліса не було поблизу. Семен втяг з торбинки хліба, кілька яблук і намацав на споді шматок сала, котрого він не клав туди. „Домна!“ — промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь загрів його серце, осяяв пільму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, се його Домна піклуєть ся про його, сирота, наймичка, що служить разом з ним у дворі; його любя Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в роскоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така не однакова доля?...

Семен стрівожив ся. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так бояв ся. „Дурні думки“, як він називав їх, „дурні пи-

таня“, на які він не вмів дати відповіді, починають мучити його, заколючувати окопий, гнобити серце й мозок.

— Хай йому цур! — сплюнув Семен і рішивсь відкараскатись від дурних думок. Він глянув на з'оране поле і сливе силоміць напружив свої думи на щоденну роботу. Скільки то ще доведеться виорать панського лану? Чи встигнемо за два дні?... Де там, де там! Ще того поля — безмір! І скільки-ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому се так, що пан має необмежені ґрунта, а міні не дав Бог і клаптика землі? — непомітно для себе звернув Семен на ту-ж стежку. От тепер, марив Семен, пан сидить десь біля стола в гарній теплій хаті; а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смашні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пестой, мерзнути на мокрій землі? Де-ж правда?... — Боже! — схаменувся Семен: — чого мене такі думки морочать? Адже розумні, письменні люди [хоч би й брат мій Роман, — на що письменний, навіть за писаря в селі служить] кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, знають, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те, що я — темний, — дивлюсь і не бачу, мов той заяць, що лежить, витріщивши очи, а нічого не бачить... Тільки... тільки... Чого ж се Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого се так? чого?...

Семен лежав горілиць, звертаючись з своїми питавнями до неба, а воно, холодне та

темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадались Семенови його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань.

Се було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а він, лежачи в холодку під полукипками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку. Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнула з рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишою, що була виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзичаннем польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукипками, в житі, почувалась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторошив вуха.

— Нема там, доню, хоч шматочка хліба? — виразно почувся старечий голос.

— Нема, мамо... Та-же вчора поїли... — ростявся дзвінкий, але сумний-пресумний голос.

Затихло.

— Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки-ж то день морились голодом... а сьогодні й рісочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж міні млосно... А тут жни... Господи! Чи тому Богови хліба шматка жалко для нас бідних, чи що?... От життя!... І... де... та смерть... моя... заподіяла ся?... Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

— Цить, доню, цить... не свари ся з Богом... перетерпімо...

Семена зняла цікавість і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихеньку обійшов полукипок, наблизив ся до жита і заглянув, що робить ся на ниві. Картина, яку він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукипком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очи; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стягнуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якоесь зразу, дитячим чутливим серцем збагнув весь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка завджала йому, він се якоесь зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Сквально, хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і весь червоний, засоромлений, наближавсь до жінок.

— Тітко!... не плачте, тітко... ось хліб...

Семенови здало ся, що то хтось другий проказав тії слова, таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих, ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишити ся тут, чи тікати... Кров прилинула йому до голови, в ушах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувсь назад... Він біг стернею, наче тікав від кого і чув, що йому чогось соромно,

що в серці здійсмаєть ся злість, а проти кого злість? — він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чім небудь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

— А-а ти бісова худоба, бодай тебе вовки іззіли!... А куди!...

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрікнула і побігла далі, а Семен й не бачив сього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаїв ся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням, чого се одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

— „От, якби я був паном, — марив Семен, — я-б мав багато, багато грошей, хліба, усього... Я-б конче дізнавався, хто голодує та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. „Іздити му, каже, в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!“... Он він який, Романко наш!... Невідмінно вчитись. Попрохаю Романка, він міні прокаже“...

І так притьмом забавляв ся Семенови вчити ся, що бідний хлопець не міг дочекати аж сонечко закотить ся за обрій і погнав товар з поля ранійше, ніж звичайно.

Романко зареготавсь зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але трохи подумавши, згодив ся.

— А що міні даси за науку? — поспитав він брата.

— Та що-ж тобі дати?

— Сопілку даси?

— Дам! — рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

— А пліти на бриль даси? Ти-ж собі налагодив!...

— Дам! — згодивсь Семен і на се.

Романко налапав на полиці стару, заялозену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиттє. Поважно, з острахом, наче до першої сповіди, приступивсь Семен до граматки і силкував ся таким самим, як в Романка, голосом проказувати за ним: аз, буки, віди... Вчиттє скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, яких він не розумів. Навіть у ночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозивають ся літерами, і Семен краще вивчив їх у вісні, ніж у віч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра — пішло труднійше. Семен ніяк не міг скласти до купи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка — і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти, як треба. „Осе, думав він, наморившись по лекції: поки станеш паном — треба балакати по пташиному. Кра-кра! — згадав він склади. Се зовсім, як ворона. Або: ку-ку! — наче зазуля кує... Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че-че-че!... зацьвірінькав горобець: цьвірінь! цьвірінь!... Не вже й це було нині в книжці?... Ні, не було, се мабуть зав-

тра буде“... — думав сонний хлопець, засипаючи на лаві.

Вчитте посувало ся поволі, а все-ж посувало ся. Однак не вважаючи на те, що Семен поборов перші труднощі синтезу і міг вже аби як читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з призирством здвигав плечима, лаявсь „мудьом солоним“ та „неросчовпою“, а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують з тих, що повернувши з москалів, намагають ся балакати „по панськи“, і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово. Йому часом чудно було слухати, як Романко хвалив ся хлопцям своєю панською мовою та плескав таке, що й купи не держить ся. І Семен соромив ся вихопитись з яким „панським“ словом, бо йому здавалось, що воно ще поганійше бреніти ме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчить ся та зробить ся великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі „двір“ такий високий, як дзвінниця, або й вищий, а сам сидіти ме в кімнаті на стільчику та дивити меть ся крізь вікно, як „мужики“, проходячи повз двір, здіймати муть шапку та кланяти муть ся панови... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях „мудьом солоним“. Потому купить

дві парі баских коний та візок з шибками, поїде в містечко й закупить в жида крамницю з усяким добром... Ні, краще він одурить жида; скаже йому: „прийди завтра за грішми“, а як жид прийде, то зацькує його собаками і гроший не дасть... А щоб гроший не меншало, то він візьме мужиків „у шори“. — Що то таке — „взяти мужиків у шори“ — Романко й сам не знав. Він чув сей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванив ся ним, мов добром яким.

Семенови не поганим видалось мати „двір“ високий, мов дзвінницю та їздити в протяз баскими кіньми, але він плекав инші мрії в дитячому серці і якомсь несміливо звірив ся Романкови, що хоче бути багатим паном, аби допомогати бідних.

Романко зареготавсь спершу, потому вилаяв його „мудьом“ і відтяв впевнено, що таких дурних панів не має й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть то зменшилась. Оден випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку — стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що ніхто, як мати заступить ся за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини... Не так, як батько, якого Семен не любив, а бояв ся: батько все тягне за Романком — своїм пестунчиком. Тому то Семен звик більш вірити неньці, ніж батькови, більш шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосьвіцькою жінкою. І справді вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідню мову, ламав прадідівські звичаї, або пнув ся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала „адеськими шарлатанами“ і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосьвіщини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбиваєть ся від хліборобства — і стара нераз сварила ся з чоловіком, що рішив довести діло до краю — вивести сина „в люди“ — себ-то в писарі при волости, або в прикащики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить з чоловіком і запряглась не попустити хоч Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчить ся грамоти, бо хлопці, щоб не заваджати в хаті, вчились або в клуні, або в садку. чи де инде. Але одного разу на дворі було холодно, і вони розташували ся з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, почувши, як її Семенко слезбував з навісної книжки.

— А се що? — скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жахнулись з несподіванки. — А се що за вигадки? Ще я не діждала ся, щоб ти, запанівши, гордував матірью-мужичкою?!... Так ти-ж не діждеш, сякий не такій сину!... І Наумиха, як оком мугнути, вхопила граматку та вкинула її у піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спалнула ясеним полум'ям, аж в хаті стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої

матери й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

Все той старий виробляє... з глузду з'їхав на старість, чи який хрін... Бач, яке вигадав: дїтий вчити, в пани виводити!... Ще вона мало натерпіла ся від тих панів, ще вони мало заляляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?... Та зроду звіку сього не буде!...

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергічно, що нераз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки: „Не вже пани такі погані, як отсе про них усі кажуть — і мати, і Романко? Не вже я мусїв би відцуратись рідної неньки, ставши паном, через те, що вона мужичка?... Та Бог з ними, з тими панами! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчити ся. Однак настирилось міні те вчиття“...

І Семен зважив ся залишити на завжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала у вечері Семена, приголубила його та довго потїшала, оповідаючи чудову казку про „Правду та кривду“, аж поки Семен не послував у неї на колїнах, забувши у ві сні свої турботи дитячі...

Настала осїнь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пустить. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним

Романком, про те покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття.

— Ну сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам?

Семен мовчав, спустивши очи до долу, а далі наважив ся:

— Ні, не хочу...

— Чому-ж ти не хочеш?

— Так, не хочу...

— О, — це ще... ціповяз! Родивсь мудьом — мудьом і вмиреш! — сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціповязом.

А Наум хвалив ся людям:

— Двох синів маю та... з одного дерева і хрест і лопата, мовляли ви... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!... І грамоту добре знає, письменний... От — малий ще, а куди хочете „прошеніє“ напише... Є його тих прошень і в волости, і в мирового, і де хочете... Одно аж у „Крестьянское Присутствіє“ подав! І прийняли! А як-же!... Я ще виведу його в люди, як дасть Бог прожити... Ну, а молодший, Семен — той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано — ціповяз!...

Росли брати, зростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Не однакову вдачу мали. Щирий та щедрий Семен ніяк не міг погодити ся з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого-б не попрохав, про що-б не поспитав Семен у старшого брата — на все одна відповідь: „а що даси?“ Нераз лучале ся, що Романко обдурював Семена, звичайно в дрібничках. Видурить що в його та ще й регоче, коли той обурюєть ся на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семіна від брата, і він жив самотно, не маючи й межі хлопцями приятелів. Сопілка та думи — були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. „Чому?“ „На віщо?“ „Чого?“ — не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання... — Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, яку батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькови.

Збігло кілька років. Семен починав уже двадцятий рік, коли старий помер, лишивши ґрунт шість шнурів — синам. Романа те-ж проженено тоді з економії, де він був за прикащика; він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля, та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусів йти у найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... „Босий дохід, а голодна харч; з раня води, в полудне пити, а в вечері бити“, як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятьдесят карбованців; на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі [катернику може позичить Роман, а п'ятьдесят пан почекає], одружиться з Домною і якое, дасть Бог милосердний, стане на ноги!... — Ця думка так підба-

дьорила Семена, що він зірвав ся на рівні ноги й прокинувся з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а з гори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених росюю плугах, блищало по лемішах та мокрих рогах волів, щб лежачи оддалік, тихо румігали. Тільки яри та провалля, повні пітьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць мабуть жахав ся послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолив ся до неба, загорнув ся у свиту і заснув твердим сном натрудженого робітника.

* * *

Першої неділі після цього відпрохав ся Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, щб любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільским писарем, він ще більше почав цурятись „мужицької“ компанії, а водив ся з дяком, фершалом та прикащиками з економії. Скоро гості вийшли, Роман обернув ся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очи та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчє з русявим волосєм на голові, підстриженим „під польку“.

— Що там, оборались?... — байдужно обізвав ся Роман до Семена.

— Та ні ще... ще буде на деякий час... А я оце до тебе, Романи, за порадою...

— А що там таке? — скинув до гори бровами Роман.

— Та то бачиш... — склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і пятьдесят... Не вікувати-ж міні, думаю собі, у наймах, треба-б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучаєть ся купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

— Що сумежні з моїм полем? — скрикнув Роман.

— Еге!...

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче з'умисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю; хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?... І хто-ж? Отой ціповяз має видерти в нього зпід носа ту землю?... Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому иньшому купити її!

Думи колесом закрутили ся в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

— Ну, та що? — нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата.

— А я, бач, й прийшов попрохати, чи не позичив би ти міні катеринку?... Я тобі дурно не схожу... Пятьдесят пан обіцяв почекати: на рік може спроможу ся віддати...

— Не дам!... не маю!... Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші? кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові попережачучи слова.

— Та чого кричиш?... Схаменись чоловіче!... Не даси, то й обійдеть ся без сьвяченого на Різдво!... Жиди позичать!...

— Найкраще... Йди до жидів, йди... най позичають!...

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші,.. Та всі, які єсть!... Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!... А про те — треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинув ся до пана Янковського. Так, чи інак, а земля мусить бути його власністю!

За кілька хвилин Роман опинив ся у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затяв ся, що не продасть землі нікому, опріч Семена, бо Семен умовив ся та дав завдаток, а пани Янковські не звикли ламати слова. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутій і т. и. Пан не похитнувся. Роман лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

— От і купив, от тобі й нива! — думав Роман, ходючи вздовж та поперек поля. — І як це могла лучити ся міні така пригода?!... Міні, щоб вмів кожного обдурити, кожного підвести... І це я з моїм розумом ловив гави, коли таке, щоб не вмів штирох до купи скласти -- ціповяз, з зубів видер міні ниву!...

І раптом уявляєть ся йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемішом ріже поле скибою. — „Ні, він не землю крає, він серце моє крає“, — думає Роман. І йому одну мить здає ся, що він почув би тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і ковий, і Семена, та шпурнув би ними далеко,

далеко, геть за чужі ризи!... А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська — то одна Романова нива; а на тій ниві росте — зростає як рута зелена буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте у гору від надії, а в кишені немов бряжчать уже грошки любі... — „Ні, не моя нива! не моя! а того... бодай йому все зле та лихе!... Хай купує, хай купує!... — скаженіє Роман: — Хай!... і гроші дам!... а як-же, дам!“.. А тим часом по голові снують ся якісь думи, що то збирають на чолі зморщкі, то розгортають їх... — „Хай купує!“...

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, щоб літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті він стає, рішучо бє себе по кишені і каже, якомсь непевно осьміхаючись: „дам!“...

Роман зараз таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоїв ся вже, і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, якої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувались трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братови. Але Роман казав, що він поміркував ся, порадив ся з жінкою і отсе прийшов дізнати ся, чи справді Семен купує землю, а як що купує, то скільки потрібує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавив ся довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

— Гроші єсть, — сказав він зараз же ховаючи пулярес, — та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх й волом не затягнеш!... Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт... Тепер як що потрібні тобі гроші, — побігаєш не день, не два — висолопивши язика, заким позичиш у жидів... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж в голові засвербить від того проценту... Я... чому? я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода... Тепер такий сьвіт, що й на волосинку нема дурниці... Тепер комерція!...

— Сьвіт такий! — сердито обізвалась Наумиха від печі — сьвіт усе однаковий, то йно люди такі настали... що брат — що жид, одна ціна!...

— Цитьте, мамо!... Він таки правду каже, що без проценту нігде не позичиш. Краще-ж міні йому заплатити, ніж жидови... Та може він й спустить міні дещо. Кажи, Романе, по божому, що візьмеш на рік від сотні? — обернувсь Семен до брата.

— А що тобі казати?... Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто — сто двадцять...

— А я-ж не казала?! — сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком в піч.

Семен чухав потилицю. Багато! сільне багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського проценту...

— Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може жид й дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше загнув гроші в кешеню. Хіба він набивається з грішми?... Не хотять і не треба! Баба з воза — коням лекше... Ого! гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні пити не просять... Ет, хотіло ся зробити вигоду братови, за спасибі більш, як кажуть... А тут — на тобі: процент великий!... Глядіть менчого!...

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жажнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

— Та годі-ж бо, годі! На віщо гніватися ся? — укоськував він Романа. — Я йно казав: коби менче; а як не можна, то най буде, ям хочеш! Куди там міні по жидах бігати!...

Роман втихомирився.

— Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того ґрунту, що купуєш, — казав Роман, дивлячись в бік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка. — Я другому зроду-звіку не позичив би!...

Закликали свідків, принесли могорич; коло столу знялася бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі не обзиваючись й словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

— Справді світ иньший настає, — думала стара, бо брат з брата дурнісенко гроші цупить не соромлячись ні людей, ні Бога. Коли-б ще Семен не зашморгнув ся тою позичкою, як налігачем за шию... Щось міні тая катеринка, як жарина пучки пече, — думала вона, загортаючи в хустинку гроші, що дав Семен до

сховку. — Не моя це дитина, не моя! — казала стара собі, стежачи очима за Романом, що нещезно осьміхаючись, виходив у двері. — Не йому я йому віри, не правдою він дише.

А Роман йшов і розважав щось; думки снували ся по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував... „А земля таки му-сить бути моєю!“ закінчив він рішучо і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружив ся з Домною, кинув службу в економії і, оселившись в батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз з вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити ґрунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

* * *

В хаті тепло: від печі йде дух, розходить ся по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, не рівно осяває хатину. Гарно та мило в такому напів сьвітлі, примостившись блище до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечером. Згадки самі зринають з пам'яті, слова самі іллють ся. Ото-ж і Наумиха з невісткою, сидячи за кужілем, звіряли ся одна одній з свого колишнього... Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазірала крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті.

І чому той спокій, тиша тая не увіллють ся в серце Семенове? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастем, чого

воно скоріше беть ся від одної мрії про щастє других, чужих людей, щастє, що може й не доведеть ся Семенови побачити його?... А хіба він знає, чоґо се так?!

На якийсь час після того, як він одружив ся з Домною, „дурні думки“, що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастєм з любою дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, Бог зна звідки, знов з'явились ті думи, обсіли його, намагались відповіди.

— Міні ще добре, — думав Семен, сидячи на лаві в кутку; — міні ще добре: маю хату, маю поле, та й не багато на нас двох треба... А скільки-ж то, Боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сімя велика... А що міні до того?... Щоб міні чужа' біда?... Як то що? То йно тому котови, що лежить на припічку, до всього байдуже... А я людина... І дивні ті люди: бідує, гарює, гине з голоду, а нічоґо не радить собі, не запобігає лихови... А що-ж робити? Як робити?... Та хіба-ж я знаю? Е, коби то я знав, я-б, здасть ся, на видиму смерть пішов, я-б, здасть ся, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити-скніти, сумно бідувати без надії на краще!... А міні що? Аби міні добре, а там — про мене!... Це знов обсіли мене дурні думки... І що міні робити з ними, на віщо вони міні?...

Семен узяв шапку і вийшов на двір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цею душеною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подавсь Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами

в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздолі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхила розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежою, чекаючи, поки не збудить його весна... Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люди не мають ланів, у них усе ризи. На що одному такого поля? Хіба для розкошів, бо цього поля стало-б на сто чоловіка... Один розкошує, другий сльози ковтає... Де-ж та правда в світі божому?... Течія думок Семенових знов попливла в той бік, куди звичайно зверталась, скоро він починав думати про поле. — Чи я божевільний? — спинивсь урешті Семен. — Тьфу, відкаснись, сатано! На що не гляну, про що не помислю — усе звезу на одно... Коли-б уже та весна швидче приходила, може-б за працею не лізла в голову всяка нісенітниця! — казав Семен, повертаючись до дому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле. Подавсь і Семен з плугом на ниву. Побіч з ним, на своїй ризі, орав Роман. Семенови було гарно. Чорна ріля рівно клалась скиба за скибою зпід нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись! Семен обчищав истиком леміш та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води. А землі з кожним роком усе меншає та меншає. Не те, щоб менше ставало її на

свѣті, а ділять її межі собою мало не на градки, бо на свѣті де далі — став людніще... І що воно буде, як люди отак пошматують землю, з чого вони хлїб їсти муть тоді? Погана справа. Треба землі і то конче треба. Де-ж її узяти?... А ці розлоги, щб розкинулись ген-ген горами та долинами, скільки оком захопиш!... Аджє то панське!... Хїба що? Хїба та земля, де ору я, Роман, усї люди — не була колись панською? Була панська, а тепер людська. Знайшов ся такий, що дав волю, дав і землю... Та як-же так? Прийти — віддай землю, що маєш, бо мінї мало! Так не можна, не по правді. А це по правді, що оден має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий — на яму лиш на кладовищі?... Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, щб тепер маємо... Хаї панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить... І це можна зробити!.. Можна!...

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетїли журавлі, курлюкаючи в блакїтній високости.

— Гей, соб сивий, соб моругий! соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга.

— Це можна зробити... Громада — великий чоловік... великий, та мов той Іван, щб великий, а дурний... Чому досї нічого не роблять, чом не піклують ся про дітий власних?... А що-ж зможе мужик! Куди його пустять?... Та що! Хоч я й мужик, хоча я й не письменний, темний, а пішов би Бог зна куди, до самої столицї, впав би навколїшки й сказав би: царю мій ясний! так і так, поля в нас обмаль, випасу нема, без лїсу бїдуємо... Як що не хочеш, щб

ми погинули, дай нам землі... Ми не хочемо нічіві кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки... Ратуй, бо гинемо... А там — най хоч голову міні стинають! Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче!... Дурний, дурний, що се я вигадав!... Тьфу!...

— Гей! соб сиві, соб, бодай ви скрутили ся!... Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг плуга і перекинув його на бік.

— Ху-ху!... — сказав Семен, здіймаючи шапку та втираючи впрілого лоба. Його гірше змордували „дурні думки“, ніж оранне. Весь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно:

— Боже, який я дурний та чудний собі вдав ся!...

А навкруги його гарно, як бува на провесні в полі. Сонце грає проміннем, весняний легіт жене по небесній блакїті, як пух легенькі білі хмаринки, в повітрі брелять мухи, цвїрінькають горобці, пахне сьвіжою рілею, травицею, фіялками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря — вільним птахам, що з далеких країв прилетїли до нас у гостї, і тому кущикови фіялок, що захистившись межї травицею, тихо процвїтає, віддаючи свої пахонці чудовим пахощам весни!...

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скоса поглядає на брата лихим оком. Йому те-ж щось муляє серце. Муляє йому серце отта нивка ціповязова. Гарна нивка, та чужа. Його ображає згадка про те, що молодший брат, котрого він не мав і за боже пошите, знищив

усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!... І хто-ж кого підвів? Семен — його розумного, хитрого, досвідченого!... Та дарма, дарма!... На віку, як на довгій ниві: усього буває... Буває наприклад і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на речинець, от і продають землю... І та земля переходить таким робом до того, хто позичав... Буває й так... Тепер такий світ: дурний впустив з рук — розумний підняв; дурний дав — розумний бере... Тепер тільки розумний та хитрий здолав жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути... І чому-б, наприклад, тому Семенови не послужити ще який рік в економії, чого замолоду пхати ся в хазяї?... А!! Гірко дивити ся на ту ниву, що оре Семен: так вона прийшла ся до його, Романової ниви, так пристала, наче столяр припасував... Та нічого, можна почекати: дурний впустить, розумний підійме...

Затеїали дикі гуси, простуючи кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонок, зашумів вітер, пробігаючи синим лісом, а Романови в усіх тих весняних згуках причулось одно: „дурний впустить, розумний підійме“...

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалась: — Що тобі, Семене? Чого сумуєш? Не тай ся з лихом перед мною!

— Нічого міні... Голова трохи болить...

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, якби йому звіритись громаді з своїх думок, якби підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години...

Незабаром мала зібратись рада. Семен, насилу дочекавшись того дня, подав ся на майдан, де вже купчились громадяни. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши руки на щіпки, сидять на призбі під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживляючи свою мову енергічними рухами, то пересовує високу шапу з лівого вуха на праве, то насовує її аж на очи, то знов відкидає назад, на потилицю, так що шапка ледве-ледве тримаєть ся на маківці й не падає на землю. Очевидячки та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і мов вражливий барометр показує всі сутині добродієвого настрою... Ось і староста, почепивши на груди медаль, спер ся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його так кортить виявити, але дослухавшись, як хтось жалієть ся, що нема куди товар вигнати, що не має пасовиска, кидає в громаду:

— Кажете: „нема пасовиска“ і не будете його мати!

Дехто звертаєть ся до його. Ну, звісно, з пальця його не виколупаєш!

— І поля не мати мете!..

— Оце вигадав! Хіба його хто відбирає? І так того поля мало...

— Мало! А тоді буде більше, як поділите межі діти на грядочки? Тоді-ж що буде!... А гроші тягни з себе, мов жили: подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в иньшого скибка, а в иньшого й нічого, випасу нема, лїс дорогий!... Тоді хоч лягай та вмирай і „пробі“ не кричи!

— Це таки правда!... Це таки так!... зашуміла громада, мов злива. — Ой, потерпає шкура, як подумавш собі, до чого воно йдеть ся... Вже й тепер суதுжно, вже й нині трудно, як з каміння...

— Грунт можна роздобути!... Були ми панські — тепер вільні... Дали нам волю, дали й землю... Мало тепер землі — дадуть ще! — говорив Семен, запалючись.

— Ой, коби то дав Господь милосердний, коби то дав!... А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські ґрунта та давати людям... Коби то!

— Еге, „коби то“! Казати „коби то“ не трудно... Тут треба щось робити, а не теревенівені правити... Тут треба подати „прошення“, та до самого царя! Так і так, написати, обідно нам, кривда, пропадаємо, землі нам треба й дітям нашим!... Та щоб до того „прошення“ всі поприкладали руку, геть усі, ціла громада, бо громада великий чоловік, сила... Або ще краще: вибрати з громади чоловіка або двох, хай йдуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби...

Люди потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сұмяття. Одні кричали, поривались щось говорити, другі зацитькували: цитьте, цитьте, най каже!...

— Я сам, — провадив далі Семен, а очі й лиця палали йому, — я сам піду, аби ваша згода! Я нічого не боюсь!... Я піду, куди треба, я впаду на вколішки, я виблагаю і принесу вам землю!...

Громада загуділа, як рій. Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінив ся на обличчю. Він якось чудно осьміхавсь під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але почувши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенув ся, очунав ся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

— А він не такий дурний, як я гадав собі, — подумав він. — То — землю купив, а тепер — бач, хоче мандрувати на громадські гроші! Знаємо ми ті мандри з чужими грішми!... Йй Богу, Семен розумнійший, ніж я мислив!... Але нічого з сього не буде. Куди такому мудьови та до такого діла! Вже як йти в столицю, то кому-ж, як не сільському писареві, людині, щб і грамоту знає і обдурити кожного потрапить!... Чекай но, братіку, не туди тобі ніс стричить...

Роман протовпив ся межі громаду.

— Чекайте, люди добрі! — гукнув він. — Це діло не певне! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим!... Та-ж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали ік лихій матері: „Ачу, невмиване, на село до ціпа!“... Нема кого вибрати, та ціповяза!...

— А що-ж, тебе післати? — крикнув хтось з юрми.

— Хіба я кажу, що мене?... Хіба нема кого вибрати?... О, якби я пішов, я-б уже знав, як там обернути ся, я-б там знав, що, куди і до чого!... А то — ціповяз!... Ха-ха-ха!...

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, загомоніла, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодчих пристали діди й зашамкали.

Воно добре було-б так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилуцив зернятко... Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути... Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай... Гроші дай! Еге! Так то тепер легко за гроші: вийняв та й на!...

Громада погмоніла, погмоніла та й розійшлась.

Семен лихий та сердитий швидко поспішавсь з майдану. Злість поняла його.

— Турма... отара!... — думав він, а не громада. — Сее — тее, тее — сее, а як дійде до діла, то й розточуть ся, розповзуть ся, як тая купа черваків на сонці... Тьху!... Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба міні нікого!... Обійде ся!...

. . . . .
. . . . .

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяні блимаючим сьвітлом „шабасівки“, близько сидять оден коло одного Семен і жид-адвокат. Витришкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри і заткнувши перо за вухо, любенько нахилив ся до Семена і поспитав:

— То вам „прошення“ написати в суд, пане хазяїн? Можна... Певно побились з ким у корчмі?... Ну, чому не побити ся: на те дав Бог сьвято й горілку...

— Та ні!...

— А може до мирового: певно сьудитесь з ким за землю...

— Та ні!... Напиши міні, Мордку до самого царя. .

Мордко з жахом відкинув ся назад, підсунув окуляри аж на лисину і вирячив витришкуваті баньки на Семена.

— Чи ви не п'яні часом, пане хазяїн, бо-дай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі.

— Ні, не п'яний... Напишеш, що скажу... Тільки кажи, що тобі дати за „прошення“? А не заправ, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вірлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

— Так, пане хазяїн, — озвав ся врешті жид: — як я пишу в суд — то беру карбованця; як пишу до мирового — то девять злотих, а як до царя — то хіба багато буде — синю?

— Гм... а менче не буде?

— Ні!

— Ей, бійся Бога, спусти хоч трохи...

— Не можу!

— Ну, то пиши...

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, обяснив шабасівку і налагодивсь писати.

— Пиши так, — почав Семен, присунувшись блище до жида; — пиши так: „Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти — і пані і мужики. Мужик дав рекрута, мужик платить податъ“...

— Ай-ай-ай, пане хазяїн? Бійте ся Бога, чи-ж я можу писати до царя по мужицьки? — скрикнув здивований жид.

— Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко здвигнув плечима, осьміхнув ся сам до себе і взяв ся до писання, а Семен почав приказувати. Його думки, щб зродились у серці, а зростали в голові, пливли вільно, як прозора течія в зелених берегах і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в сьвітї не була написана в такій щирій, нештучній формі і може не в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лосва шабасівка стікала на ліхтар резтопленим лосм, тріщала і чадїла чорним ілотом, а Семен розжеврїлими очима стежив за Мордком, щб виводив на папері рядок за рядком, осьміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен занїс на пошту та послав своє „прошення“ — йому лекше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з його. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклуванне. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий, немощний, та любо буде чути, як звід'усюди дякувати муть йому: спасибі, діду, спасибі, що поратували“. Гарно було Семенови, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіди щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надїслати. Поминули й жнива. Семен спродав трохи хлїба й заплатив пану Янковському пятьдесят карбованців довгу. Романови ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за довг.

Настала й осїнь, а з столиці — ні чичирк. Що за диво? Чого там рахають ся так довго?

Та хіба-ж там одна справа, там мабуть сила роботи! — заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мулко на серці. Так щось часом точить серце, мов червак... Через кого пришлють відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волость, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голоснійше калатати, скоро до вуха долітало теленькання звоника, або коли він стрічав ся з соцьким. Семен частенько навідував ся на пошту, розпитував, чи не має до його листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати...

Семен чекав, не тратив надії. Але де далі невпокій опановував Семеном. Він зробив ся уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання. Він тремтів та схоплював ся з лави, як хто ввійшов до хати. Часом у ві сні вбачало ся йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу — і Семен зіскакував з полу, вибігав на подвірє. А то видасть ся йому, що незабаром, або й зараз таки, мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому небудь сінешними дверима, щоб серце Семенове зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополоніло. Семена жерла гарячка, він був сливє недужий. Хрестини сина, що породила Домна в осені, не змогли розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти...

Минуло Різдво, відсвяткували й водохрище, а із столиці ні чутки.

— Не пустили, — думав Семен про своє „прошенє“, — не дійшло...

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло — значить нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля в будучности, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семена, знов точать його, мов шашель дерево; він не має вже сили спекатись непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за мрією котять ся в бідній голові ціповязовій, як хвилі на безкрайому роздолі моря, котрим годі змагати ся з невинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли з'убожілі, голодні, вони враз з усіх грудий скрикнуть: „Смерти нам, або поля!“... Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневіря, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду й холоду. Ламаєть ся всяка правда, розливаєть ся море крови людської... І не спинити тоді тої колотнечи, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекаче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі...

Семенови стає моторошно. Чи він не хорий, буває? Що се йому верзеть ся, що се привиждуєть ся?... І він силкуєть ся оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявило ся? Що земля поділяєть ся на шматочки, що людей все більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде — це кожний бачить й знає. Далі. Голодний вовк серед дня,

не боячись смерти, хапає вівцю з отари, а годна людина не багато краща за вовка. І це очевидячки. Ну, а коли так..., а коли так, то все це може справдити ся. Семен чує, що його уява зростає в ідею, в яку він вірить і якої заразом жахаєть ся... Але як це може бути, щоб до таких простих річий не доміркувались досі? — тремтячи як у пропасниці, думає Семен. — Не вже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть що ні, бо не запобігають лихови... Се вже міні десь так Бог дав, зняв більма з очий, щоб я других, розумніщих та сильніщих за себе навів на стежку... І я виявлю, я мушу виявити свою думку та одному лиш цареві і більш нікому... Не посилати му „прошення“, однаково не пустять... Треба конче самому, на словах... Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього поки що самі йно довги, але згодом заспокоюєть ся! байдуже! Як не тепер то в четвер, аби діпяти свого...

Надія знов закриває болюче серце Семенове, ціповяз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усьмішка осяває його обличчя. Роман доміркував ся, що ті три морги землі, які недавно купив Семен і які наче сам Бог притулив до його, Романової ниви — не потрібні Семенові. А вже-ж не потрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не мати ме пожитку з того ґрунту, бо він марнує свою працю, розсіває її на дурницю. Ось недавно Мордко хвалив ся, що взяв від нього пять карбованців за якесь там „прошення“... І що з того „прошення“? Якби користь яка, а то — халепа ще не бачив!... Ну,

з'їв би за ті гроші ласо, пропив би їх, — усе-б була признака, а то по жидах-дириєвітах розсівати!.. Ні, не потрібна такому земля, однаково змарнує... А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже: „Всякому маючому дасть ся, а від немаючого й що має відбереть ся“... А кому-ж відібрати її? Роман нікому не дасть відібрати, він сам відбере землю... Тільки — як-же це зробити? Правити через суд довг з Семена — так мало ще напозичав... ще не час... — Питання це забило клин у тімя Романови, але він вкінці заспокоїв себе: „Якось воно буде! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й не аби яка!“

Промайнула метеликом весна, збігало, мов день оден й літо. Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило на диво. Густе, високе, воногнуло до долу важкий колос, наче згиналось до Романового, щб зараз таки на суміжному полю стирчало до гори, рідке та мізерне. Ця картина несказано драгувала Романа.

— Скажусь, збожеволію, як не відберу цього поля! — казав він затискаючи зуби. — Я його підпалю... Бігме, підпалю... Хай пропаде... Та не пропаде, ледащо: дам гроший на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм... Вже як сказав — що буде, то буде...

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав й не причував навіть свого ворога. Він жав, заклопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, має незабаром прийти хтось з царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенови. До Межибожа

не так то далеко, можна туди поїхати, от коли-б тільки обжались та звезти хліб. Вже він конче подасть „прошення“, виблагає дозволу й гроший на дорогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві...

Люди обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати хури, наладновані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звів свій хліб раніше від других і склав у стодолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз таки почало гратись з золотими стіжками жита й пшениці, щб стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цьвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушеного зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишеній хаті те-ж не було нікого, бо Семен, маючи у вечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подався у ліс, а жінки копали в полі бараболю.

Роман йшов улицею: йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, щб стояла, повна снопів, край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

— Якого хліба навозив!... — подумав він з заздрістю, мало не з ненавистю до брата. — Оце попродасть і принесе міні довг... хоч не весь, частину... та не бачити міні його поля, мов свого носа... Має він хліба... має!... а якби тев... Роман поправив вогонь у люльці... взяло-б ся вогнем — і нема... і лиш купа попелу лежить замість хліба... Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату... За те-б і ниву мав!... І

чого дурний, налякав ся? — казав Роман, цо-каючи зубами мов у пропасниці та озираючись навкруги. — Й духа живого не має... не побачуть... От взяти так... Роман вийняв губку з кешені, — зробити так... — він запалив шматок губки з люльки... а далі так... і годі... Роман кинув тліючу губку на ожеред соломи, що лежав коло стодоли і поваживсь тікати... Але — ой леле!... Що-ж се таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом счезли, і він не може порушитись, zarazом тямлючи, до болю, в мозкови тямлючи, що й стояти не можна... А про те він стоїть і чує, як уся кров його збіглась до серця і не може відвести широко розплющених очий від губки, що жарить на солемі проти вітру...

Роман натужує всі свої сили, усю волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі...

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвіниці трівожне: бов, бов, бов... То хтось побачивши сніп чорного диму, що звив ея аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі — складав стіжки або копавсь на городі — усі висипали на улицю, озираючись навкруги, шукаючи того невблаганого ворога сільського в літню посуху... Хто горить!... Де?... Либонь Іван Галузка... Ні, Яків Коваль... Наумишина хата!... Наумиха горить!... кричить хтось зі стріхи, куди виліз роздивитись краще... І всі ринуть туди, де хмарою веть ся чорний дим, попереджаючи хвилі полумя...

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапуючи:

— Поже-жа!... ххе!... ххе!... ххе!... Поже-жа!... ххе!... ххе!...

Десятник уже зник, його поклик: „поже-жа“ тихіше лунає за хат, але те лопотання босих ніг, те відсапування розхвильованих грудий, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що розносять ся вітром, — сповняють повітря несказаною тривоگوю, і тривога охоплює всіх, хто віддихав лиш тим повітрям...

Ось біжать з поля сполохані люди, прямуючи на чорну хмару диму.

— Ой, матінко, наче наша хата... ой!... ой!...

— Та це-ж на нашім кутку! Десь коло Наумихи!...

Курява звиваєть ся зпід прудких від жаху ніг, вузкі підтички жінок лопотять, черкаючись об холяви.

Біля Наумишиної хати — содома. Вогонь обхопив стодолу, стіжки, перекинув ся на хату. На подвірі спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушать ся люди коло вогню, намагаючись вгасити його.

— Хліб ратуйте! хліб! Розривайте стодолу!...

— Не розривайте, не треба! Гасіть так!...

— Розривайте, кажу!...

Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши до гори ясеними іскрами, а з середини стодоли вихопилось раптом полумє і загоготіло.

— Води!!

Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаїв ся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив й сам, ще потужніщий, ще могутніщий, як незвитяжний переможець...

— Тягніть снопи!... Гасіть снопи!...

Але ця робота мало на що придала ся: колосє вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, обліті водою...

З хати виносили одєжу, всілякий дрібязок і складали все на купу. Люди скупчились біля хати, бажаючи обратувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий зьвір кидав ся на все, що могло горіти, вихоплювавсь там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свого ворога — води, що не міг дати собі з ним ради.

Вже хата сливе догорала, коли прибїгли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що дієть ся, так руки й заломила.

— Ой, праця-ж моя, праця надбанная!...

Вона кинулась до хати, але там жаріли лишень головешки та стрібало денєде полумє. Наумиха метнулась до стїжків, а вони стояли то чорні й спопелїлі, то жевріли ще, як жар у печі... Наумиха зняла руки до Бога.

— Боже мій, Боже!... Що з нами стало ся!... Люди добрі, — благала Наумиха, простягаючи до людий руки: — Ратуйте мє добро, ратуйте!...

Та нічого було ратувать уже.

Домна ревне плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлївала.

— Сину мій, сину, побила нас лиха година... Пропали ми бідолашні, загинули...

Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомонїли.

— Бог зна звідки й з чого заняло ся... Може де діти вогнем бавились, а може жар у печі лишили, буває...

Аж ось верхи прискакав Семен із ліса. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так і захолов. Він сам не знав, що з ім робить ся. Так наче дурний камінь, відірвавшись од високої, превисокої гори, впав йому на голову.

Роман те-ж з'явив ся на пожежу. На обличчі його малював ся неспокій, але щож, на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми — звідки почалось горіти — з хати, чи з стодоли, і яка-б могла бути причина пожежі: чи підпалено, чи може самі необережними були з огнем? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підійшов до матері й почав вмовляти стару, дивлячись кудись у бік неспокійними очима.

Годі журити ся... Так уже десь мало бути... Якось то воно буде: він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе і ліса купити і хату поставити... Ось він побалакає з Семеном, може щось у двох й поворожать...

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралущу, сховалась у власне горе й не сподівалась вже кращої днини...

Семен ледве очунав ся. Він підходив до обгорілих снопів, щоб лежали скрізь по подвірю й димілись, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія: чорна, мокра, чадна... Ось дивить ся на його чорна, обсмалена руїна хати, жужмом лежить на позаливаній землі усяке добро, ламає руки дружина, як смерть ходить мати...

Але чудна річ: Семен дивить ся на все це, як на чуже, в його серці немає того острого

болю, того жалю, який повинен би бути. Семен це сам помічає і йому навіть дивно... Він чує, що ноги самі, без його волі, носять його по подвірю, руки самохіть підіймають усеяке манатте, складають у повітку, що мов чудом яким заховалась від огню... Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який, впавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворухиться нічого, таки нічогісенько!...

Пожежу вгасили, люди розійшлись. Тільки три постаті хазяїв сновиґали по пожарищі, мов тіни. Так захопила їх ніч. Ніхто й не мислив епати; про вечерю те-ж не було гадки, Всі вони скупчились під хатою в садку. Наумиха, напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати і гріла босі ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидячи на призьбі, годувала дитину. Семен те-ж притулився оддалік під осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх круком чорним літали по пожарині, розбивались між чорними стінами.

— Пішло моє добро, — думала Наумиха, — шумом збігло, та вже не вернеться... Не одну я нічку не спала, не оден день гірко працювала, здоров'ям накладала, а тепер — де воно? Попелом узяло ся... В цій хаті зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха... Я-ж її сама й мастила й виглажувала, пилочок обдмухувала, як дитину доглядала... Умру, мислила я собі, у своїй хаті, де кожний закапелочок бачив мою долю й недолю.... Та не довелось... Що-ж, з Богом не сварити ся, на все Його воля й змога...

Дитина закорішмалась на руках в Домни, запхикала чогось, прокинувшись, а Домна так і розіллалась слізми.

— Не плач, доню, — обізвалась Наумиха, — не допоможеть ся з плачу... Більш ца сьвіті землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусять горя прийняти, ніж радости ..

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози.

А Семен сидів і без думки дивив ся на зоряний обрій, щб сьвітивсь межи деревами. Се-б то в його голові мигтіли якісь шматки думок, просували ся якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, звязати до купи. Врешті він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувся у свиту, але його взяли дріжаки. Він наваживсь знятись з місця, обернувся до хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: „Згоріла хата, згорів і хліб“... Семен почув, що серце його раптом обірвалось, впало... у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки колесом, колесом... Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність... Мозок Семенів почав вбирати в себе усі найдрібніші подробиці тої дійсности і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадісна пришлість...

Семен зняв ся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

— Сину, — обізвалась Наумиха, — не сумуй, не гризись .. З Богом не битись... Треба щось радити, а не сумувати...

— Знаю, що треба... — наблизив ся Семен, — та що міні діяти, за що руки зачепити?.

— Здаеть ся міні, що Роман, як був на пожежі, казав, що поможе... Лісу, казав, куплю,

чи що... От вже не згадаю... Пішов би ти до його, порадив ся...

— Добре, мамо, піду...

— Він бо, той Роман, не такий вже й поганий, як я гадала... — казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав; він міркував, що почати ..

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустовливий вітрець, той віщун сьвітання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішними голосами.

Почули й коні Семенові, що має на сьвіт благословитись й заіржали, голодні, в повітці.

Семен стрепенув ся: те іржанне нагадало йому, що він збирав ся вчора в дорогу. — А я й забув! — осьміхнув ся прикро Семен. — Ні вже оце міні й не їхати?... Як! Щоб я випустив з рук таку оказню?... Ніколи! Поїду, сьогодні таки поїду — та й годі!...

Ця думка підбадьорила Семена і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під материял. Семен заспокоїв ся трохи. Він зважив ся конче їхати нині до Межябѣжа, щоб не опізнити ся. Сказавши жінці й матері що він поїде по лісах оглядати, де кращий материял та забарить ся мабуть зо два дні, Семен подав ся в свою мандрівку з налагодженим задалегідь „прошенням“.

* * *

З заспокоєним серцем, повним надії на часне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа до дому. Правда, не все так склалося, як жадало ся... З царської родини нікого не було в лагорах, і Семен подав своє „прошення“ найстаршому генералови, що весь так і сів від хрестів та золота... Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв „прошення“, віддав сховати... Уже-ж він певно вірний царський слуга, уже-б він не повинен змикити...

Жваво, з юнацькою енергією, заходив ся Семен ставити хату. Він звів материял, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни, Семен пошивав покрівлю, — робота кипіла, горіла в руках. Не оглянувшись, як стала хата, ще вища та рівніша за стару. Обратовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого правда, але змішавши з позиченим в гамазеї, можна було їсти. Просо стояло ще на полі, кукурудзу Наумиха те-ж не виломила ще — то-ж була надія на приварок. Е, якось воно буде... Зимою можна хурманкою заробити якого карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати... Тра якось ворожити... Що-ж, живий чоловік живе й гадає...

За клопотами, за працею Семен й забув про своє „прошення“. Але так — коло Чесного Хреста прибіг соцький кликати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

— Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла, — подумав він, поспішаючи до станового. Йому було і радісно і боязко zarazом, тривога здіймалась у серці, усякі здогадки снувались по голові. Семен мало не скрутив ся з нетер-

плячки, чекаючи поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером у руках.

— Ти подавав „прошення“ на царське ймення? — поспитав він у Семена.

— Я.

Становий поклав папір на стіл і глянув на Семена.

— А тепер скажи міні, що ти мавш казати цареві?

— Сього я нікому не виявлю, ваше благородіє, опріч цара самого.

— І міні не скажеш?

— Ні.

— А як я тобі звелю?

— І тоді не скажу...

Становий здивованим поглядом змірив Семена від голови до пят, наче не сподівався такої упертості.

— Тут прийшла відповідь на твоє „прошення“, — сказав він врешті, схилившись над столом і роздивляючись в паперах.

Семенови затамовало дух у грудях. В голові роєм заметушилися ріжнородні думки, випереджаючи зміст відповіді, очі неспокійно стежили за рухом пальців станового, що шелестіли паперами. В шелестінню тому причувалося Семенови: приїзди, розкажи свою таємницю... Страх обгорнув Семена. Семен чув, що не витримає довго натуги, в якій були його нерви...

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув на Семена.

— Прийшла відповідь... — обізвав ся врешті становий: — велено міні обявити тобі,

що „прошення“ твоє „оставлено безъ послѣдствія“.

— Як се... „безъ послѣдствія“? — не зрозумів Семен.

— А так... признали, значить, що воно не слухне, не варто уваги і казали міні оповістити тебе про це...

— Так і стоїть у тому папері?

— Так і стоїть, — осміхнув ся становий.

— Ну, чого ще чекаєш? — дізнав ся та й йди собі з Богом! — додав він.

Але Семен не поворухнув ся та лиш дивив ся на станового широко розплющеними очима, повними остраху, жалю, розпуки.

— Соцький! — гукнув становий, стривожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

— Ти знаєш сього чоловіка?

— Знаю, ваше благородие... Адже це Семен Ворон, з нашого таки села..

— Як він там у вас... Чи в його всі в дома? — покрутив пальцем становий коло чола.

— Зайця, часом, в голові не має?... Га?

Ні, ваше благородие, не помічали... Людина спокійна...

— Ну, то йдїть собі з Богом...

— Ходім! — торкнув соцький Семена, відчиняючи двері.

Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подав ся дорогою... Він йшов, не помічаючи, що йде не до дому, а кудись навмання... В ушах його лунали слова: „безъ послѣдствія“... „безъ послѣдствія“... і мов довбешкою стукали по голові... Він чув, що його щось пече глибоко... там... під серцем... Семен зупинивсь.

— Та й тільки? — сказав він на голос.
— Та й тільки з мого заходу?!... — і сльози стали йому в очах. — А! Бий його лиха година! — скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще ніколи не щеміло так серце... Чого він чекав, чого сподівався? То був дим, імла, що розвіялись од подиху дійсности... і разом з тим, як та і мла розсівала ся, в голові йому немов сьвітало, а на серце налягала вага безнадійности...

І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніщі рани в сьвітї. Вже смерком опам'ятав ся Семен і розбитий, зневірений подав ся до дому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдаривсь руками об поли.

— От тобі маєш! Що-ж це за диво?...

Він подіг до брата.

— Розбійник!... Людожер!... Він хоче мові загуби!... — хвилював ся дорогою Семен. — Піду і задушину його, як гадину!...

Але душити було нікого. Семен не застав брата дома, він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий й на третій день. Навіть на суд Роман не ставив ся, а післав замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три моріи родючої землі, купленої від пана Янковського. Ніхто-ж, як брат рідний й купив

тую землю. „Дурний впустить, розумний підійме“, — як каже Роман.

* * *

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолінками, ще чорнійшими, ще сумнійшими. І знов Семен — наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли.

Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає червоно, як у горні, білий туман котить ся ярами та видолінками...

Семенови байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він як і зраня щиро налягає на плуга, рівно крає чорну землю скибу за скибою..

— Не журись, Семене, — гукає на його погонич: — бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок... О, ще вершечок жевріє... ще скалочка... ще одна мить — і край роботі...

З М І С Т.

	Стор.
1. В путах шайтана	3—20
2. На віру	21—106
3. Ціповяз	107—154

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси в белетристичній серії отсі книжки :

Ціна (коронова вал.)

1. Стефан Ковалів. Дезертир і иньші оповіданя.	1·60	к.
2. Іван Франко. Поеми.	1·60	„
3. Ольга Кобилянська. Покора і иньші оповід.	1·40	„
4. Ію де Мопасан. Дика пані і иньші оповіданя.	1·30	„
5. Іван Франко. Полуйка і иньші бориславські оповіданя	1·40	„
6. Наталія Кобринська. Дух часу. Оповіданя.	1·60	„
7. Кнут Гамсун. Голод. Роман.	2·20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезиї	1 60	„
9. Стефан Ковалів. Громадські Промисловці.	1 60	„
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, Принц данський.	1·80	„
11. Генрик Понтюпідан. Із Хат. Оповіданя	1·40	„
12. Богдан Лепкий. З життя. Оповіданя.	1·10	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60	„
14. Михайло Коцюбинський. В путях шайтана. Оповіданя	1·60	„

Ціни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій, науковій серії, вийшли :

1. Кароль Кавцкі, Народність і її початки. Ціна книжки 60 сот.
2. Фр. Енгельс : Людвік Фазрбах. Переклад Будового. Ціна 50 сот.

Дальші випуски друкують ся і вийдуть небавом.

Брошур другої серії не оправляєть ся.

Адреса : Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

Acme

**Bookbinding Co., Inc.
300 Summer Street
Boston, Mass. 02210**

HDI
HW 8C5Z N

